

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МИЛЛИИ
ТОҶИКИСТОН

Мисбоҳиддини НАРЗИҚУЛ

МУҚАДДИМАИ ШЕЪРШИНОСӢ

• (ВАЗНИ ШЕЪР)

Нашриёти «Сино»,
ДУШАНБЕ—2004

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Мисбоҳиддини НАРЗИҚУЛ

МУҚАДДИМАИ ШЕЪРШИНОСИ

(ВАЗНИ ШЕЪР)

Нашриёти «Сино»,
ДУШАНБЕ—2004

ББК 83.3 тоҷик + 83 тоҷик
Н—28

Китоби «Муқаддимаи шеършиносӣ» (вазни шеър) бо қарори маҷлиси Шӯрои методии факултаи филологияи ДДМУ (аз 15. 04. 2003) ва қарори Шӯрои илмӣю методии ДДМУ (аз 25. 04. 2003) нашр мешавад.

Муқарризон: номзадҳои илми филология, дотсентон

С. Имронов ва М. Солеҳов

Мухаррири масъул: профессор Х. Шарипов

Мухарир: дотсент Б. Шарифов

ББК 83.3 тоҷик + 83 тоҷик
Н—28

© М. Нарзиқул, Душанбе, 2004.

ПЕШГУФТОР

Таълиму омӯзиши назмшиносӣ, махсусан авзони арӯз чузъи барномаи таълимии донишгоҳӣ буда, яке аз фаниҳои асосии донишқадаҳои филологӣ махсуб мешавад. Фани арӯз солҳои сол дар донишгоҳҳои ҷумҳури бо равиши қадимӣ тадриҷ мегардад. Бинобар ҳамин истифодаи равиши қадим дарки онро аз ҷониби донишҷӯён донишгоҳҳо мушкул мегардонад.

Мисебоҳиддини Нарзиқул бо дарки ин матлаб ва барои сабук намудани омӯзиши арӯз роҳи нави тадриҷи онро пешниҳод намудааст, ки аз чанд ҷиҳат ҷалби таваҷҷӯх мекунад:

Аввалан, муаллиф аз истифодаи истилоҳоти сунъӣ ва матрук даст кашидааст, ки он самаран тадқиқоти пайваста ва ҷустуҷӯҳои эҷодии ӯ дар ин бахш аст.

Сониян, муҳаққиқ зихофоти якунимҳиҷоиро, ки ягон аҳамияти узвӣ надоранд ва таснифи онҳо барои вазни шеър аҳамияте надорад, ҳамсанги зихофоти якҳиҷоӣ шуморидаю бо ин амали худ теъдоди зихофотро ба маротиба кам кардааст, ки аз худ намудани фани арӯзро осон месозад.

Солсан, ӯ ба вазни рубой, ки қадимӣён онро дорон 24 вазн доништаю рисолаҳое дар ин боб таълиф намудаанд, бо нигоҳи нав нигариста, дар боби махсуси китоби дарсии мавриди назар танҳо аз як вазн ва бо истифодаи амалҳои «табдил» ва «қабл» пайдо гардидани 23 вазни дигарро бо далелҳои равшан собит намудааст.

Аз ин ру, раҳнамон таълимӣ М. Нарзиқул барои беҳбуд намудани таълиму омӯзиши ин фани дар мактабҳои олии ва хаводорони назми форсӣ маводи хубест. Зеро ин фан ба тариқи фани алоҳида набошад ҳам, дар мактабҳои ҳаматонӣ низ таълим дода мешавад ва барои тарбияи завқу саликаи шеърфаҳмиву шеърҳои мактабӣёну донишҷӯён сахми босазо хоҳад дошт.

Харчанд то ба имрӯз дар Тоҷикистон, Эрон, Афғонистон ва кишварҳои дигар оид ба илми арӯз маводи таҳқиқотӣ ва таълимии зиёде табъу нашр шуда бошанд ҳам, вале дар чорчӯбаи барномаи таълимии до-нишгоҳӣ роҳнамои мазкур иқдоми нахустин аст. Аз ин-чост, ки муаллиф саъй намудааст, дар пешниҳоди ма-вод ва шарҳи истилоҳот бештар навҷӯиву навпардозӣ намуда, аз баҳсҳои печида худдорӣ кунад. Ин рави-ши таълиф ҷанбаи таълимии роҳнаморо тақвият дода-аст.

«Муқаддимаи шеършиносӣ» (вазни шеър) аз му-қаддима ва се бахш иборат буда, пас аз қисмати му-қаддимотӣ, ки ба масъалаҳои кулӣ ва вурудӣ махсус аст, асосҳои арӯзи таълимӣ ва арӯзи суннатӣ баррасӣ гардидаанд. Вазни рубоӣю дубайтӣ, авзони маснави-ҳои машҳур ва муаррифии чанд истилоҳу пайнавишту китобнома дар бахши охир оварда шудаанд. Усули ому-зишӣ дар ин китоб аз содда ба мураккаб аст, ки ра-више писандида мебошад.

Забон ва услуби таълифи муаллиф соддаву равоӣ буда, ба меъёрҳои навиштани китоби дарсӣ пурра ҷа-воб медиҳад. Яке аз бартарихҳои китоби мавриди на-зар дар он аст, ки муаллиф онро бо назардошти ра-вишҳои нави тадриси вазни шеърӣ форсӣ, яъне арӯз ва вижагиҳои алифбою имлои хати имрӯзи тоҷикӣ тадвин кардааст.

Аз ин рӯ, дастури таълимии М. Нарзикул «Муқадди-маи шеършиносӣ» (вазни шеър) зарурӣ ва саривақ-тист. Зеро дар дастури мазкур бори аввал асосҳои арӯзи таълимӣ бо манзури имлои арӯзӣ ё овонависӣ мавриди тадқиқу таълим қарор гирифтааст. Табъу ин-

шори роҳнамои мазкур барои мактабиён, донишчӯ-
и муаллимони адабиёт ва хаводорони шеър адаби
иҷроӣ-тоҷикӣ аҳамияти муҳими амалию таълими до-
да.

С. Имронов,

номзади илми филология, дотсенти
Донишгоҳи давлатии миллии То-
ҷикистон, Ходими шоистаи маори-
фи халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

МУКАДДИМА

Ҳимматам бадракаи роҳ кун, эй
тойири кудс,
Ки дароз аст раҳи мақсаду ман
навсафарам.
Ҳофиз

Яке аз донишҳои адабие, ки дурустии сохторӣ, забони оҳанг ва таъсири мусикӣ шеърро меомӯзад, вазни шеър аст, ки шомили илми арӯз мебошад. Ин илм бо улуми адабии маонӣ, баён, бадеъ ва қофия алоқан ногӯсастанӣ дорад.

Дар илми арӯз аз вазни шеър ва бахрҳои мухталифи он баҳс мешавад. Вазн бунёд ва меҳвари асосии шеър аст, ки дар баробари қофия каломӣ мавзунро аз дигар навъҳои каломӣ адабӣ мушаххас мекунад. Омӯзиши вазни шеър ва асосҳои он яке аз шартҳои муҳим барои вуруд ба ҷодаи пурзаҳмати шинохти шеър аз ҷиҳати дурустӣ ва нодурустии сохторӣ мебошад.

Омӯзиши вазни шеър аз давраи Шамси Қайси Розӣ ва Насириддини Тӯсӣ сар карда то рӯзгори мо дар ҳавзаҳои адабӣ ва донишгоҳҳои олии кишвари азизамон асосан бо ҳамон равиши суннатӣ идома пайдо карда истодааст. Вале таҷрибаҳои омӯзиши донишмандони хориҷӣ ва кишварҳои ҳамзабони мо, бахусус донишмандони Эрон нишон медиҳад, ки онҳо дар натиҷаи ошноӣ бо вазни шеъри кишварҳои дигар, ки арӯзӣ нестанд ва усули таълими онҳо, дар таълими вазни шеъри форсӣ низ роҳи усулҳои ҷадидро пеш гирифтаанд, ки аз равиши суннатӣ қомилан тафовут доранд. Усули пешгирифтаи онҳо, бегумон таълими вазни шеъри форсиро ба маротиба осон мегардонад.

Ҳамакунга дар ин маврид то андозае осонтар сохтани омӯзиши вазни шеър ва дури аз мабодиси печидани арӯзи суннатӣ мебошад. Мо низ дар ин мухтасар

бо таваҷҷӯҳ ба равишҳои ҷаҳиди омӯзиши мабонии
вазни шеъри форсии тоҷикиро бо назардошти табии
забони тоҷикӣ ва вижагиҳои алифбою имлоии хати
кирилӣ баён кардем.

Дар таълифи ҳозир аз равишҳои омӯзиши китоб-
ҳои зиёде, аз ҷумла, «Вазни шеъри форсӣ»-и Парвиз
Нотили Хонларӣ, «Фунуни адабӣ»-и Комили Аҳмадна-
жод, «Ошноӣ бо арӯз ва қофия»-и Сируси Шамсо,
«Санъати суҳан»-и Туракул Зехнӣ истифода шудааст.
Матолиби китоб ба тавре ки дар «Феҳристи матолиб»
хоҳед дид, дастабандӣ ва баён гардидаанд. Қисмати
дуюми мухтасар ба хотири ошноӣ ва ҷаҳда наҷудан аз
арӯзи суннатӣ ба таври махсус зикр шудааст.

Бегумон, доираи бахши илмӣ арӯз, бахусус арӯзи
суннатӣ ва илмӣ дар қиёс ба он ҷи дар ин китоб баён
кардаем, бамаротиб васеътару доманадортар аст. Ва-
ле манзури мо баёни мабонии вазни шеър ба тариқи
сода ва осонфаҳм будааст. Дар ин замина, қабл аз
ҳама таваҷҷӯҳ ба пояҳои амалӣ доштаем, то назарияи
печидар ва сангини арӯзи суннатӣ.

Бовар дорем, донишҷӯе, ки бо ҳавсалаи тамоми ва
бо роҳнамоии хуби устод ба омӯзиши вазни шеър ме-
пардозад, ба зудӣ асосҳои онро аз худ менамояд. Ва
дар зинаи болотар метавонад, ба кутуби арӯзи қадим,
ки ҳама зиёданд, муроҷиат карда, бо истилоҳоти клас-
сикӣ илмӣ арӯз ошно бишавад.

Зимнан, мо бар онем, ки таълими вазни шеъри фор-
сӣ тоҷикӣ дар донишгоҳҳо бояд дар ду зина ба амал
бароварда шавад:

1. Вазни шеър (ва қофияю балогат).
2. Арӯзи суннатӣ, ки беҳтар аст, дар асоси яке аз
китобҳои муътабари арӯзи суннатӣ ва дар қиёс бо ҷаҳда
китоби дигар сурат бигирад.

КУЛЛИЁТ МАЪНОИ ЛУҒАВӢ ВА ИСТИЛОҲИИ АРӢЗ

Арӯз калимаи арабӣ буда, маънояш арз кардан, баён кардан мебошад; шеърро бар он арза кунанд, то мавзуну номавзунӣ он аз ҳам бозшинохта шавад.

Арӯз ҳамчун илм яке аз навъҳои улуми адабӣ буда, мавзӯи он баҳс дар вазни шеър аст. Ба ибораи дигар, фанни шинохтани вазнҳои ашъор, мизони қаломӣ мánзум аст, ки дар хусуси чигунагии эҷоди вазн, анвори вазн ва дурустию нодурустии онҳо баҳс мекунад.

Дар мавриди тасмийи арӯз, яъне ном кардани ин илм ба арӯз дар кутуби арӯзии қадиму ҷадид андешаҳо яқсон нестанд. Бинобар ҳамин сабаби асосии чуқур номгузорию муайян кардан душвор аст. Ин ҷо ба чанд гуфтаи арӯздонон таваҷҷӯҳ мешавад, ки онҳо ҳам фарзияе беш нестанд, чунки баъзе яке ва баъзе дигаре ро тарҷеҳ кардаанд:

1. Халил ибни Аҳмади Басрӣ, ки тадвини арӯз ба дасти ӯ сурат гирифтааст ҳамчун асосгузори илми арӯз шинохта шудааст, ин илмро дар Маккаи мукаррама ба вуҷуд овардааст ва яке аз номҳои ин шаҳр «Арӯз» ҳам будааст. Аз ин рӯ, номи илмро ба шарафи шаҳри муборак «арӯз» номидаанд.

2. Дар таркиби ҳуруфи калимаи арӯз — ʿайну рою зод маънии кашфу зухур аст. Ва аз он ҷиҳат, ки аз илми арӯз дурустӣ ва нодурустӣ вазн зоҳир мешавад, ин илмро арӯз ном карданд.

3. Арӯз дар луғат роҳи кушода дар кӯҳ ҳам будааст. Ҳамчунон ки аз роҳе, ки дар кӯҳ аст ба мавозеъ метавон расид, ин илм низ тариқи маърифати шеъри мустақим ва сақим буда, бо донишҷӯи он ба қаломӣ мавзун ва номавзун метавон расид. Пас, ба ин муносибат ин илмро арӯз номидаанд.

4. Арӯз ба маънии абр ҳам будааст. Чунон ки дар абр ва он чи аз вай пайдо мешавад нафъи зиёд аст, дар ин илм низ нафъи бисёр аст. Пас, ба ҳамин мушобихат ин илмро арӯз гуфтаанд.

5. Рукни охири мисраи аввали байтро ҳам арӯз мегуянд, ки он қисмат ба маъзилаи сутуни хайма будааст. Ва онро ба ҳамин ҷиҳат арӯз хондаанд.

6. Арӯз ба маънии модашутури саркаш низ истеъмоли мешудааст ва шоир онро ром мекардааст.

7. Шеър аз ҷиҳати вазн ба он арза мешавад ва аз ин рӯст, ки онро арӯз хондаанд. Ва ғайра.

Ба назари мо, қавли сахҳ аз Шамси Қайси Розӣ аст, ки гуфтааст «...онро аз баҳри он арӯз хонанд, ки шеърро бар он арз кунанд, то мавзӯи он аз номавзӯи падид ояд ва мустақим аз номустақим мумтоз гардад»¹.

ШЕЪР ВА ВАЗН

Мафҳумҳои шеър ва вазн байни ҳам ҷиҳати нобусастагии доранд. Ба ҳуз аз мантиқиён ва ҳукамо, ки ба зарурат вазн ва қофияро аз лавозими шеър надиштаанд, боқӣ қолли донишмандон, ки ба шеър таъриф додаанд, пайванди онро бо вазн таъкид кардаанд. Агарчи асл ва моҳияти шеър дар маънии он аст, вазн низ дар шеърӣ каломӣ мавзӯн ва моҳияти мӯассири он дорон аҳамият аст. Дар ин маънӣ шеъри бевазн, ки истилоҳан ба он шеъри сафед ё шеъргуна мегуянд, манзур нест.

Ба вазн низ, аз адвори қадим то ба имрӯз, ба монанди шеър таърифҳои мухталиф дода ва ба он ҷавобҳои қонунӣ шудаанд, ки донишмандон онҳо барои шиноختи мабодиси вазнӣ ва таҳқиқи амри зарурӣ аст, вале бозгӯи онҳо аз ёрон мо берун аст.

Ба вазн метавон чунин таъриф дод: Назм ва таносуби ҳосе, ки баъд аз ба ҳиҷоҳи кӯтоҳу дароз ва ар-

кон чудо кардани шеър ба вучуд меояд, вазн номида мешавад.

Баъд аз ба таври дуруст муайян кардани вазни шеър як навъ оҳанги хоcе ҳам ба вучуд меояд, ки ба он мусиқии шеър мегӯем. Ва он танҳо навъе аз мусиқии шеър аст.

Вазни шеър аз чанд ҷиҳат дорон аҳамият аст:

1. Нахуст, ҳамчунон ки зикр шуд, ба шеър таъсири мусиқоӣ мебахшад ва ба ин васила шеър гӯшнавоз мегардад.

2. Ба шеър назму таносуби хоcе, ки мебахшад, ҳифз ва идроки онро осон мегардонад.

3. Табиати махсуси шеърро, бо таваҷҷӯҳ ба мӯхтаво ва мавзӯ, мушаххас мегардонад. Аз ин ҷост, ки баъзе вазнҳо ба мавзӯоти хоcе ҳам вобаста доништа шудаанд, ба мисли авзони маснавиҳо, вазни рибоию дубайтӣ ва ғайра.

Оид ба авзони маснавиҳо, рубоӣ ва дубайтӣ дар фасли ҷудогонае таваккуф хоҳад шуд.

НАВЪҲОИ ВАЗН

Дар шеъри форсии тоҷикӣ, аз оғози шеъру шоири то ба имрӯз, ба се навъи вазн дучор шудан мумкин аст:

1. Вазни ҳиҷоӣ

2. Вазни арӯзӣ

3. Вазни нимой ё худ арӯзи озод

Ба шеърхое, ки ба ҳар кадом аз авзони мазкур навишта мешаванд, шеъри ҳиҷоӣ, шеъри арӯзӣ ва шеъри нимой низ мегӯянд.

Як навъи дигари шеър ҳам дар садаи бист дар адабиётти мо роиҷ шудааст, ки ба он шеъри сафеди бевази ё худ шеъри шомлуӣ мегӯянд. Вазни ин гуна ашъор на ҳиҷоӣ асту на арӯзӣ ва на нимой, чунон ки зикр шуд, шеъри бевази аст. Пас, ҷӣ гуна аст?

Дар шеърри сафед—бар хилофи ашъори дар яке аз се вазни дар фавк баршумурдамон эҷод шуда — дарозно кӯтоҳии хиҷоҳо эътибор надорад, балки дар ин навъ ашъор ба навъе оҳанг ва мусикӣ таваҷҷӯҳ мешавад, ки дар маҷмӯъ онро аз каломи мансур мушаххас мекунад.

ШЕЪРИ ХИҶОЙ

Мисоли ин навъи шеър, пеш аз ҳама, дар намунаҳои боқимондаи шеърҳои қаблазисломии нисёномамон ба чашм меҳӯрад. Аз ин рӯ, шеъри хиҷой аз қадимтарини навъи шеъри тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

Ду қитъаи зер, ки аз намунаҳои шеъри пешазисломиянд, хусусияти вазни хиҷоиро доранд. Яке аз ин шеърҳо суруди мардуми Балх аст, ки дар ҳаҷви Асад ибни Абдулло — сарлашқари араб, ки соли 725 ба Хатлон лашқар кашидаю шикаст хӯрдааст — гуфта шудааст:

Аз Хуталон омадия,
Ба рӯ табоҳ омадия,
Овор боз омадия,
Ҳашанг низор омадия.

Дигар, шеъре мебошад, ки дар хусуси ҳаробаҳои шаҳри Самарқанд ва дар асри VIII сурурда шудааст:

Самарқанди қандманд,
Ба з-инат кӣ афканд?
Аз Шош та беҳӣ,
Ҳамеша та хуҳӣ!
(Эй Самарқанди ободон,
Қи туро ба ин ҳол афканд?
Ту аз Шош беҳтарӣ,
Ҳамеша ту хубӣ!)

Баъд аз қарни IX шеъри хиҷой асосан дар эҷодиёти шифоҳии мардум ба назар мерасад: сурудҳои хал-

кӣ, зарбулмасалу мақолҳои манзум, чистон ва дoston-ҳои халкӣ бо вазни ҳиҷо гуфта шудаанд. Дар адабиёти китобӣ бошад, дар ҳамин давра вазни арӯз марсум гардидааст. Шоирони мутааххир шеърӯ сурудҳои бачагонро низ асосан дар вазни ҳиҷо мегӯянд.

Шеърҳои ҳиҷоӣ, маъмулан, ҳадди ақал 3 ва ҳадди аксар 13 ҳиҷоӣ мебошанд. Вале беш аз ҳама шеърҳои 7 ҳиҷоӣ маъмул шудааст.

Дар бораи умумият ва тафовути вазни ҳиҷоӣ бо вазни арӯзӣ, дар мабҳаси тактеъ, боз баҳс хоҳад шуд.

ШЕЪРИ АРҶЗӢ

Ин навъи шеър аз пуркорбурдатарини вазн дар шеъри тоҷик мебошад.

Ҳам дар шеъри ҳиҷоӣ ва ҳам дар шеъри арӯзӣ ҳиҷо ҳамчун андозаи вазн шинохта мешавад, аммо эътибораш яқсон нест: дар вазни ҳиҷоӣ фақат баробарии миқдори ҳиҷоҳо, дар мисроҳо, ба эътибор гирифта мешавад. Яъне, сохти шеъри ҳиҷоӣ ба миқдори ҳиҷоҳо асос ёфтааст. Дар вазни арӯзӣ бошад, илова бар теъдоди ҳиҷоҳо кӯтоҳию дарозии онҳо низ ба эътибор гирифта мешавад.

Шеърҳои арӯзӣ дар таърихи адабиёти мо собиқан қадимӣ доранд. Вазни арӯзӣ аз оғоз то имрӯз аз серистеъмолтарини вазни шеърӣ мебошад.

Ба намунаҳои зайл, аз шеъри арӯзӣ, таваҷҷӯҳ фармод:

Зулф ошуфтаву хай кардаву хандонлабу маст,
Пираҳан чоку ғазалхону суроҳӣ дар даст.
Наргисаш арбадаҷӯю лабаш афсӯскунон
Нимашаб дӯш ба болини ман омад бинишаст.
Сар фарогӯши ман оварду ба овози ҳазин,
Гуфт: «Эй ошиқи деринаи ман хобат ҳаст»...

Ҳоҷа Ҳофиз

То ман зи ту, эй чархи фалак, ком нагирам,
Аз сӯхтану сохтан ором нагирам.
Бас бо дили рӯшан бифурӯзам дили шабҳо,
То домани субҳе зи пайи шом нагирам.
Гӯянд, ба навъе гузарад умри дурӯза,
Умре, ки ба навъе гузарад, ном нагирам...

Устод Лоик

Баъзан, дар назари аввал, ба мушохида мерасад,
ки адади ҳичоҳо дар ду мисраи шеърҳои ба авзони арӯ-
зӣ гуфта шуда баробар нестанд, вале дар асл чунин
набояд бошад. Баробариҳои ҳичоҳо дар шеъри арӯзи
хатмӣ аст. Чунончи ҳамин ҳолат пеш ояд, бо таваҷ-
ҷӯҳ ба фасли ихтиёроти шоирӣ, ки баъдтар меояд, чу-
нин ихтилофот бартараф карда мешаванд.

ШЕЪРИ НИМОЙ

Дар вазни нимой ё худ арӯзи озод низ вазни арӯ-
зӣ вучуд дорад, аммо теъдоди ҳичоҳо дар мисраҳои
шеъри нимой мумкин аст ба ҳам баробар набошанд.

Шеъри нимоиро ҳам метавон ба мисли шеъри арӯ-
зӣ тақтеъ кард, тафовут дар он зоҳир мешавад, ки
дар ин навъ шеър мисроҳо дар қиёс ба шеъри арӯзӣ
комил нестанд, балки мешикананд. Ба ин маънӣ, ки
мумкин аст, як мисроъ комил ва мисраи дигар танҳо
аз як руи ё аз он зиёдтар иборат бошад ва ё баръакс.

Ба намунаҳои зайл диққат диҳед:

Нигоҳи оина мегуфт:

Ба ман чу менигарӣ, аз чӣ рӯй мегириӣ?

Баромад аз дилам оҳе,

Ки рӯи рӯшани ӯ тира шуд, мукаддар шуд.

Ба дасти хеш сутурдам зи рӯи оина оҳ,

Нигоҳи оина хандид!

Сайид Алӣ Мӯсавии Гарморӯдӣ

Эй табиат!
Рӯзи дафнам
Боз як он зиндаам кун,
То бидонам дӯстонам дар чӣ ҳоланд,
То бигӯям дар азои ман наоланд.
Як назар то бидам аз аъдои ман
Кист дар худ шодмон аз мурдани аъзои ман.
Бингарам: аз душманонам
Кист ҳозир дар сари тобуту мегирад зи шодӣ—
Заҳрханде баҳри ӯ тақдим созам
В-аз сари тобути худ дураш биронам..
Бори дигар бингарам бар чашми ёрам,
Пас равам осуда бар кунчи мазорам...

Устод Лоик

ВОҲИДИ ШЕЪР ВА ВАЗН

Воҳиди шеъри суннатӣ мо байт аст. Қонунияти жанрии баъзе навъҳои шеърӣ, аз ҷумла мусамматро ба назар гирифта бандро ҳам ҳамчун воҳиди шеър донистаанд³. Воҳиди шеър дар шеърхое, ки бо арӯзи озод гуфта шудаанд, мисроъ мебошад. Дар вақти баррасӣ аз ӯ гуна ашъор мисроъ ба назар гирифта мешавад.

Воҳиди вази бошад, ҳам дар шеърҳои суннатӣ ва ҳам дар ашъоре, ки дар қолаби арӯзи озод суруда шудаанд, ҳиҷо мебошад.

АСОСҲОИ АРҶЗИ ТАЪЛИМИ

Арӯзи форсии тоҷикӣ ва авзони мутааддиди он аз такрори муназзами ҳиҷоҳои кӯтоҳу дароз дар як мисроъ ва такрори айни ҳамон ҳиҷоҳо дар мисраи баъдӣ асос ёфтааст.

Чунон ки зикр шуд, воҳиди шеъри суннатии мо, ки дар пояи авзони арӯзӣ бунёд шудааст, байт мебошад. Бинобар ҳамин дар арӯзи таълими байтро ҳамчун мейри асосии муайян кардани вазни шеър қабул кардаем. Байт аз ду мисроъ, мисроъ аз калимот, калимот аз ҳиҷоҳо ва ҳиҷоҳо аз ҳарфҳо таркиб ёфтаанд.

ҲАРФҲОИ АЛИФБОИ ТОҶИКӢ

Алифбои тоҷикӣ аз 35 ҳарф таркиб ёфтааст: А, б, в, г, ғ, д, е, ё, ж, з, и, й, ё, к, қ, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ў, ф, х, ҳ, ч, ҷ, ш, ъ, э, ю, я.

Ҳарфҳо ба 3 гурӯҳ ҷудо мешаванд: ҳарфҳои ҳамсадо, садонок ва ётбарсарҳо. Садонокҳо, дар навбати худ, боз ба ду даста тақсим мешаванд:

- а) Садонокҳои кӯтоҳ: а, и, у;
- б) Садонокҳои дароз: о, ў, э (ё).

ҲИҶОҲОИ АРҶЗӢ

Ҳарфҳо хурдтарин воҳиди забоние ҳастанд, ки дигар ба ҷузъҳо тақсим намешаванд, аммо аз таркиби онҳо воҳиди забони бузургтаре бо номи ҳиҷо ба вучуд меояд.

Ҳиҷоҳо дар забони тоҷикӣ метавонанд, ки аз як садонокӣ ҷудогона ва ё як садонокӯ як ҳамсадо, як садонокӯ ду ҳамсадо, як садонокӯ се ҳамсадо ташкил бишаванд. Миқдори ҳиҷо ба миқдори садонок бастагӣ дорад.

Бояд таваҷҷӯҳ дошт, ки ҳиҷоҳои арӯзӣ аз ҳиҷоҳои забонӣ тафовут доранд. Агар дар муайян кардани ҳиҷоҳои забонӣ калима дар шакли воҳид ба назар ги-

рифта шавад, дар ҳиҷои арузи ин тавр нест, балки каллимаҳои як мисроъ дар пайванди занҷирай ва тарзи талаффуз ба эътибор гирифта мешавад.

Ҳиҷоҳо ба навъҳо тақсим мешаванд.

АНВОИ ҲИҶО

Ҳиҷоҳои арузӣ аз нигоҳи миқдор ба се навъ чудо мешаванд: кӯтоҳ, дароз ва кашида.

а) Ҳиҷоҳои кӯтоҳ дар забони тоҷикӣ дар ду шакли зайл воҷеҳурд:

1. Ҳиҷоҳое ки аз як ҳамсадо ва як садонокӣ кӯтоҳ таркиб ёфтаанд, ба мисли «ба», «би», «бу» дар каллимаҳои «ба-родар», «би-ёр», «бу-зург» ва ғайра;

2. Ҳиҷоҳое, ки танҳо аз як садонокӣ кӯтоҳ иборатанд, ба монанди «а», «и», «у», дар каллимаҳои «а-гар», «у-мед», «и-мом» ва ғайра.

Нишонаи арузии ҳиҷоҳои кӯтоҳ аломати «V» буда, ҳар ҷо, ки дар муайян кардани вазни шеър бо ҳиҷои кӯтоҳ рӯ ба рӯ шавем, онро бо ҳамин аломат мушаххас мекунем.

- Бояд ба назар гирифт, ки бо таваҷҷӯҳ ба тарзи талаффуз ва оҳанг, ки аз талаботи баъзе авзон бармеояд, ҳиҷоҳои кӯтоҳро ҳамчун дароз ба шумор овардан ҳам мумкин аст. Дар ин бора боз таваққуф мешавад.

б) Ҳиҷои дароз чаҳор шакл дошта, суратҳои зайлро дорад:

1. Ҳиҷоҳое, ки аз як ҳамсадо ва як садонокӣ дароз таркиб ёфтаанд, ба мисли «мо» ва «сӯ» дар каллимаҳои «модар» ва «сӯзан» ва вожаи «сӣ», ки худ аз як ҳиҷои дароз иборат аст...

2. Ҳиҷоҳое, ки аз ду ҳамсадо ва як садонокӣ кӯтоҳ дар байн таркиб ёфтаанд, ба мисли ҳиҷоҳои аввали каллимаҳои «дарбанд», «бирён», «бутпараст»...

3. Ҳиҷоҳое, ки аз як садонок ва як ҳамсадо таркиб ёфтаанд, ба монанди пешоянди «аз» ва ҳиҷои аввали

калимаҳои «инсон», «уқоб», «абҳар»...

4. Ҳиҷохое, ки танҳо аз як садонокӣ дароз ибора-
танд, ба мисли ҳиҷоҳои аввали калимаҳои «омад»,
«ӯ», «имо», «имон»...

Нишонаи арӯзии ҳиҷоҳои дароз аломати «-» мебо-
шад.

в) Ҳиҷои кашида, ки ба шаклҳои зерин дучор ме-
шавад:

1. Ҳиҷохое, ки аз ду ҳамсадо ва як садонокӣ дароз
таркиб ёфтаанд, ба мисли «кор», «мӯр», «зӯр», «пир»,
«дур»¹...

2. Ҳиҷохое, ки аз се ҳамсадо ва як садонокӣ кӯтоҳ
таркиб ёфтаанд, ба монанди «шаст», «бикр», «шуст»,
«мурд»...

3. Ҳиҷохое, ки аз се ҳамсадо ва як садонокӣ дароз
иборатанд, ба мисли «дӯст», «бофт», «тофт», «кӯфт»...

Ҳиҷои кашида аз назари миқдор ба як ҳиҷои дароз
ва як ҳиҷои кӯтоҳ баробар буда, бо нишонаи арӯзии
«-V» ишора карда мешавад. Вале ҳиҷои кашида дар
охирӣ мисроъ ва дар охирӣ ҳар пора аз як мисроъ дар
авзони даври биёяд, баробар ба як ҳиҷои дароз буда,
бо аломати «—» ишора карда мешавад.

Акнун анвои ҳиҷоҳои арӯзиро бо таваҷҷӯҳ ба шу-
мора, таркиби ҳамсадою садонок, мисол, ном ва нишо-
наи ҳиҷо дар шакли ҷадвал нишон бидиҳем, сурати
зайл ба даст меояд:

987-581

Р/Т	Таркиби ҳамсадо (х) ва садонок (с)	Мисол	Номи хиҷо	Нишонаи хиҷо
1.	х + садонокӣ кӯтоҳ (ск)	ба, би, бу	кӯтоҳ	V
2.	танҳо садонокӣ кӯтоҳ	а—гар, у—мед, кӯтоҳ и—мон	кӯтоҳ	V
3.	х + садонокӣ дароз (сд)	мо, сӯ, сӣ	дароз	—
4.	х + ск + х	дар, бар, бут	дароз	—
5.	с + х	аз, ин, ук, аб	дароз	—
6.	танҳо садонокӣ дароз	о—мад, ӯ, и—мон	дароз	—
7.	х + сд + х	зӯр, кор, пор	кашида	—V
8.	х + ск + х + х	шаст, бикр, шуст	кашида	—V
9.	х + сд + х + х	дӯст, бофт, тофт	кашида	—V

Ҳамин тавр, дар арӯзи таълими нӯҳ шакли хиҷой дорем, ки дар маҷмӯъ ба се навъ чудо мешаванд:

1. кӯтоҳ (хиҷоҳои шумораи як ва ду);
2. дароз (хиҷоҳои шумораи се, чор, панҷ, шаш);
3. кашида (хиҷоҳои боқимонда).

ИМЛОИ АРҶЗӢ Ё ОВОНАВИСӢ (ТРАНСКРИПСИЯ)

Имлои арӯзи ё овонависи навиштани байт бо хаттест, ки метавон бо он сифати хиҷохоро ба осонӣ муайян кард. Имлои арӯзи нигориши дақиқи хиҷохоро меҳада. Барои ин кор аксар аз хати лотинӣ истифода мекунанд, вале мо ба хотири ба ҳама дастрас будан аз хати кунуниамон, яъне тоҷикии сирилик истифода мекунем.

Дар ҳолати дар имлои арӯзи аз хати тоҷикии сирилик истифода кардан таваҷҷӯҳ ба нуқоти зайл хатмӣ мебошад:

1. Дар имлои арӯзи ба талаффузи калимаҳои ҳар як мисраи байт дар алоқамандӣ диққат дода мешавад.

Ба ибораи дигар, дар имлои арӯзи ба хуруфи малфуз таваҷҷӯх мешавад, на мактуб.

2. Харфҳои ба истилоҳ ётбарсари алифбои тоҷикиро ба шаклҳои «йа», «йо» ва «йе» менависем ва ҳамчун як ҳиҷои воҳид ба ҳисоб мегирем.

3. Садонокҳои табиатан дарозро, ки дар хати сирилик сурати навиштории махсус надоранд, бо нишонаи аломати мад (~) дар болояшон мушаххас мекунем. Масалан, калимаҳои «самурӣ», «суда», «шира», ва «хирадил» ба таври «са-му-рӣ», «су-да», «ши-ра», «хи-ра-дил» овонависӣ мешавад.

Ба қисми дуюми ҳиҷоҳои шакли ҳафт, ки дар ҷадвал нишон дода шудааст, бо таваҷҷӯх ба маҳраҷи талаффуз ак садонокӣ кӯтоҳ илова мекунем ва онро дар қавсайн мегирем. Масалан, калимаи «зӯр дар шакли «зӯ-р(у)» овонависӣ мешавад, аммо дар сурати ба шакли «зӯр омад он...» ва ё ҳолати монанд ба он истифода шудан чунин қоида эътибор надорад. Балки ҳарфи «р» бо садонокии «о» пайваست мешавад ва дар шакли «зӯ—ро—ма—дон» овонависӣ мешавад...

Бо таваҷҷӯх ба нукоти мазбур (яъне, имлои арӯзӣ) қудди калимоти ҳарду мисроъро ба ҳиҷои арӯзӣ ҷудо мекунем ва овонависии пураи байтро хатти арӯзӣ мегуем.

Ҳамин тавр, дар навбати аввал (ва то малакаи лозим ҳосил кардан дар шинохти авзон аз роҳи шундан), агар дар таъйини сифати кӯтоҳию дарозии ҳиҷоҳо шубҳае ба миён ояд, онро ба хатти арӯзӣ менависем. Хатти арӯзӣ шинохти ҳиҷоҳоро осон мегардонад.

Барои намуна байти аввали нахустғазали девони Ҳоҷа Ҳофизро овонависӣ мекунем, то ҳиҷоҳои кӯтоҳу дароз таъйин гардад:

А — ло — ё — ай — йу — ҳас — со — ки — а — дир
қазъ — сан — ва — но — вил — ҳо у — — — у — —
— у — — — у — — —

Ки — иш — ко — сон — на — му — дав — вал — ва
ле — аф — то — д (у) — муш — кил — хо у — — —
у — — — у — — — у — — —

ТАҚТЕЪ

Гузашта аз омӯзиши дурусти имлои арӯзӣ ё овона-
висӣ тактеъ баҳси асосии арӯзи таълимӣ ба ҳисоб ме-
равад. Бинобар ҳамин, бояд ба омӯзиши он таваҷҷӯҳ
ва диққати зиёд ба харҷ бидиҳем. Ҳама гуна мулоҳи-
зоте, ки баъд аз баёни коида ва усули тактеъ матраҳ
карда мешавад, ба навъе ёрдам дар шинохти комил ва
дурусти тактеъ аст.

Тактеъ дар луғат ба маънии китъа-китъа, пора-по-
ра кардан аст. Дар истилоҳи арӯз китъа-китъа карда-
ни шеър аст ба ҳиҷоҳон кӯтоҳу дароз ва ҷудо кардан
ба рукнҳо.

Маълум мешавад, ки тактеъ ду марҳаларо дар бар
мегиррад: марҳалаи якум китъа-китъа кардани шеър
ба ҳиҷоҳон дарозу кӯтоҳ ва дар марҳалаи дуюм таксим
кардани он ҳиҷоҳо ба аркон.

ТАҚТЕЪИ ҲИҶОИ

Тактеъи ҳиҷоӣ ҳамон бахш кардани калимаҳои
шеър ба ҳиҷоҳо мебошад, ки бо усули он дар бахши
имлои арӯзӣ ё овонависӣ ошно шудем. Аммо барои
тактеъ кардани шеър ба ҳиҷоҳо бояд ба нукоти зайл
таваҷҷӯҳ бишавад, ки онҳоро дар маҷмӯъ коидаҳои
тактеъ менамоем:

1. Дар тактеъи шеър ба ҳиҷоҳо тамоми калимаҳои
яқ мисроъ дар алоқамандӣ ба ҳамдигар ба назар гирифт-
та мешаванд. Ин ҷо таваҷҷӯҳ ба оҳанги шеър, яъне тар-
зи талаффуз ва тафовути ҳиҷоҳои арӯзӣ аз забонӣ му-
ҳим мебошад.

2. Ҳамсаҳои «н» дар ҳиҷоҳои навъи «кон», «хун»,
«чин», ки баъд аз садонокҳои дароз меояд, агар ба ҳи-
ҷоӣ аввали калимаи баъдӣ, ки бо садонок оғоз шуда

бошад васл нашавад, ҳафз мешавад. Яъне чунин хи-
чоҳо ҳамчун хиҷоҳои дароз ба ҳисоб меояд, на чун хи-
ҷоҳои кашида. Аммо чунончи ин ҳамсадо, масалан дар
шакли «дӯстон омада имрӯз» омада бошад, он гоҳ аз
тақтеъ соқит нест. Балки ба хиҷои баъдӣ васл меша-
вад, ба ин шакл «дӯ—с(у)—то—но...», ки нишонан
арӯзиаш — V — — мешавад.

Аз ҳамин сабаб дар арӯзӣ синнатӣ ҳарфи «нун»—ро
аз тақтеъ соқит меҳисобиданд.

3. Дар охири мисроъ ҳама гуна хиҷо — хоҳ кӯтоҳ,
хоҳ дароз ва хоҳ кашида — ҳамчун хиҷои дароз ба
ҳисоб меояд.

4. Ҳеҷ вақт дар вазни шеъри форсии тоҷикӣ се хи-
ҷои кӯтоҳ паси ҳам намеоянд ва се ҳарфи ҳамсадо ба
ҳам чамъ намешаванд.

5. Агар дар миёни мисроъ пас аз садонокҳои дароз
ду ҳамсадо пай дар пай оянд, ҳамчун «корд», «гӯшт»,
«хост», дар ин маврид ҳамсадои дуюм аз тақтеъ соқит
мешавад. Дар сурати ба садоноки калиман баъдӣ ҷазб
шудан ҳамсадои дуюм низ эътибор пайдо мекунад,
яъне ба хиҷои баъдӣ мекӯчад.

6. Калимаҳои «кӣ» ва «чӣ» ҳамчун хиҷои кӯтоҳ ба
ҳисоб меоянд).

Нихоят, ба маврид аст бори дигар таъкид бишавад,
ки дар тақтеъи шеър ба хиҷо бояд талаффузи хиҷо ба
сурате, ки шунида мешавад, мавриди таҷзия ва таф-
кик қарор бигирад, на дар шакли навишти имлоӣ. Ма-
салан, байти «Бишнава аз най чун хикоят мекунад—
В-аз ҷодониҳо шикоят мекунад» ба сурати «Бишнава аз
най чун хикоят мекунад — Ваз ҷудониҳо шикоят меку-
над» талаффуз мешавад.

Ҳамин байтро бо таваҷҷӯҳ ба матолиби мазкур ва
қавоиди мазбур тақтеъи хиҷои кунем, шакли зерин ба
даст меояд:

— V — — — V — — — V —
— V — — — V — — — V —

ТАКТЕЪ БА АРКОН⁶

Пас аз тактеъи хичой хичоҳои ба даст омадаро ба сурате, ки тартиби онҳо муайян бишавад, ба порчаҳои аксар чаҳор хичой ва се хичой ё се хичой ва чаҳор хичой, ё худ ба ҳар навъе, ки назми хос падид ояд, чудо мекунем ва ҳар кодом аз порчаҳои чудо кардаамонро бо аломати «/» мушаххас мекунем. Масалан, ҳамон байти Мавлавиро, ки дар боло тактеъи хичой кардем, ба ду порчаи чаҳор хичой ва як се хичой чудо кардан дуруст аст, ба ин шакл:

— V — — / — V — — / — V —
— V — — / — V — — / — V —

Ҳамин гуна порчаҳои тараннумиеро, ки паси ҳам такрор шуда омадаанд, руки менамоем.

Ҳамин тавр, ин мабҳасро ҷамъбаст бикунем, ба тактеъ чунин таъриф додан мумкин аст: Ба порчаҳои тараннумӣ ё рукҳои чудо кардани шеърро тактеъ меношем.

ТАРИҚИ ХОНДАНИ РУКНҲО

Дар арӯзӣ суннатӣ барои хондан ё андоза кардани маҷмӯи рукҳои мисроъ, бо таваҷҷӯҳ ба шеваи илми сарф, бо қолиб ё формулаи Ҷо, Ҷайн ва Лом месанҷидаанд ва назму тартиби ҳар вазро бо такрори қолабҳое, ки аз ин формула бармеояд, нишон медоданд.

Масалан, рукнро, ки аз як хичои кӯтоҳу се дароз иборат аст (V — — —), мафӯъилун, руки дорон як хичои кӯтоҳу як дарозро (V—) фаъал мехондаанд.

Баъзе аз донишмандони арӯз шеваҳои дигари хондани рукнҳоро ҳам пешниҳод кардаанд, ба мисли «та—тан—тан—тан» ё «да—дам—дам—дам» ва ё «ла—лай—лай—лай»-ро ба ҷои мафӯъилун (V — — —), «тан—та—тан—тан» ё «дам—да—дам—дам» ва ё «лай—ла—лай—лай»-ро ба ҷои фоъилотун (—V—

—) ва ғайра.

Хамаи инҳо танҳо аҳамияти таҳқиқӣ доранду бас, ба арӯз ва моҳияти он таъсир надоранд. Бинобар ҳамин, мо дар арӯзи таълимӣ ба хотири ошноӣ ва унс пайдо кардан бо арӯзи сунатӣ ва ҳақоики он, ки омӯзиши онро барои донишҷӯёни риштаи адабиёти донишгоҳҳо ва муҳаққиқони адабиёт ҳатмӣ мебошем, барои ҳондани руқно аз ҳамон қолиб ё формулае истифода мебарем, ки дар арӯзи суннатӣ роиҷ будааст.

Адади руқноҳои арӯзӣ зиёд аст, вале дар арӯзи таълимӣ ба машхуртарини онҳо ишора хоҳем кард.

РУҚНОҲОИ МАШХУРИ АРҶЗӢ

Руқноҳои зерин аз машхуртарин ва серистеъмолатарин арқони арӯзианд, ки аз рӯи миқдори ҳиҷоҳояшон ба панҷ гуруҳ — як ҳиҷоӣ, ду ҳиҷоӣ, се ҳиҷоӣ, чаҳор ҳиҷоӣ ва панҷ ҳиҷоӣ тақсим шуданашон мумкин аст:

Гуруҳи аввал: фаъ —

Гуруҳи дуюм: фаъал V — ва фаълун — —

Гуруҳи сеюм: а) фаъилун V V —

б) фоъилун — V —

в) фаъулун V — —

г) мафъулун — — —

ғ) мафӯлу — — V

Гуруҳи чаҳорум: а) фоъилотун — V — —

б) фоъилоту — V — V

в) фаъилотун V V — —

г) фаъилоту V V — V

ғ) мафоъилун V — — —

д) мафоъилу V — — V

е) мафоъилун V — V —

ё) мустафъилун — — V —

ж) мустафъилу — — V V

з) муфтаъилун — V V —

Гуруҳи панҷум: а) мустафъилотун — — V — —

б) мутафоъилун V V — V —

Ин рукихо, дар навбати худ, аз нигоҳи мавқеи истифодаашон дар мисроъ ба се даста тақсим мешаванд:

1. Рукиҳое, ки танҳо дар охири мисроъ меоянд: фаъ ва фаъал.

2. Рукиҳое, ки ҳаргиз дар охири мисроъ намеоянд: тамоми рукиҳое, ки бо ҳиҷои кӯтоҳ ба охир мерасанд, ба ҳамин даста дохил мешаванд. Чунон ки зикр шуд дар поёни мисроъ ҳамеша ҳиҷои дароз меояд.

3. Аркони боқимонда, ки миқдорашон сиздаҳтост, умумиистеъмоланд, яъне метавонанд, ки ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар охири мисроъ қорбаст бишаванд.

Чунонки ба мушоҳида мерасад, рукиҳо маҷмӯаи ҳиҷоҳои кӯтоҳу дароз мебошанд. Дар ҳеҷ рукие беш аз ду ҳиҷои дароз паси ҳам қарор нагирифтаанд.

Аз такрори муназзами як руки ва ё ба таври омехта омадани рукиҳо вазнҳо ба миён меоянд, ки аз лиҳози миқдор сершуморанд: дар шеъри форсии тоҷикӣ беш аз 300 вазн шинохта шудааст.

Ҳамин тавр, руки нишондиҳандаи вазни шеър аст. Аҳамияти руки аз он иборат аст, ки бо ёрдами он метавон вазни шеърро ба воситаи қолибҳои муайян ё худ формулаҳо мушаххас кард ва хонд. Барои мисол, байти зерини Ховари Абулхай ном шоири ҷавони тоҷикро аввал тактеъ карда, сони вазнашро муайян мекунем:

Аз — ду — р(у) — ме — на — мо — йи — ву —
мо — дар — ка — но — ра — хо,

Чун — гул — да — ре — м(у) — чо — ма — йи —
саб — зи — на — зо — ра — хо.

Байтро бо хати арӯзӣ навиштем, пас аз ин тактеъи ҳиҷоӣ мекунем ва ҳиҷоҳоро ба сурате, ки тартибе байни онҳо ба мушоҳида бирасад, ба рукиҳо ҷудо мекунем:

— — V / — V — V / V — — V / — V —
 — — V / — V — V / V — — V / — V —
 Рукихоро ба чузъҳои се хичой, чахор хичой (дубор) ва боз се хичой чудо кардем. Акнун бо мурочиат ба аркони машхури арузи муодили он рукихоро пайдо мекунем ва ба ҷои онҳо мегузорем, колиб ё формулаи зерин ба даст меояд; мафъӯлу фоъилоту мафоъилу фоъилун.

Вазни байти мазкур муайян шуд. Чун ин байт байти матлаъи ғазале аз шоири ҷавон аст, мегӯем, ки он ғазал бар вазни «мафъӯлу фоъилоту мафоъилун» навишта шудааст.

Мисоли дигар, баъд аз тақтеъи байти зерини Хоҷа Ҳофиз метавон гуфт, ки вазни он «муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун мафоъилун» аст:

Мутриби хушнаво бигӯ, тоза ба тоза, нав ба нав,

Бодаи дилкушо бичӯ, тоза ба тоза, нав ба нав.

Ҳамин тавр, агар тартиби хичоҳои кӯтоҳу дароз ва рукиҳо тағйир ёбанд, оҳанги шеър низ тағйир меёбад ва вазни дигар мешавад. Вазн ва мусикии шеър байни ҳам пайванди маҳкам доранд.

ИХТИЁРОТИ ШОИРӢ

Дар аксар шеърҳо бад аз тақтеъи хичой ва тақтеъ ба аркон вазни аслии шеър ба даст намеояд. Пас, чӣ бояд кард? Дар ин ҳолат барои дастёбӣ ба тақтеъи дуруст ва вазни асли таваҷҷӯҳ ба ихтиёроти шоирӣ зарур ва ҳатмӣ мебошад. Ихтиёроти шоирӣ чист?

Ихтиёроти шоирӣ гуфта тағйиротеро меноманд, ки ҳар кадом ду сурати мумкин дошта, шоир ҳар кадомро, ки дар шеър истифода барад, шеър дуруст ва дар вазн ҳалале ворид нагардад. Яъне, истеъмоли ҳар ду шакл дуруст бошад.

Табиати забон ва тарзи шунидани шеър ба шоир чунин имконият медиҳад, ки баъзе тағйирот ва их-

тилофотеро, ки дар поён бармешуморем, бе он ки дар вазн тағйире ворид шавад, истифода бикунад. Ихтиёроти роиҷ дар арузи тоҷикӣ (дар киёс ба арузи араб) он қадар зиёд нест. Ихтиёроте, ки қорбурди бештаре доранд, инҳоянд:

1. Омадани як ҳиҷои кӯтоҳ ба ҷои як ҳиҷои дароз:

Чу сабза лаб ба ширу барф шустам,
Чу гул бо сабзаҳои нағз рустам.

Низомӣ

Вазни ин байт «мафӯъилун мафӯъилун фаъулун» (V — — — / V — — — / V — — — буда, ҳиҷои сеюм («за») ва ҳафтуми («ру») мисраи аввал дар асл кӯтоҳ, вале ба ҷои ҳиҷои дароз омадааст.

Ин ҳолат дар шеъри форсии тоҷикӣ хеле зиёд вомаехӯрад ва онро «қоидаи ишбоъ» ҳам мегӯянд, ба маънии «сер гардонидан, пуру бисёр», яъне пурра ва дароз талаффуз кардани садоноки кӯтоҳ.

2. Омадани як ҳиҷои дароз ба ҷои як ҳиҷои кӯтоҳ:

Ёрӣ андар кас намебинем ёронро чӣ шуд?
Дӯстӣ кай охир омад, дӯстонро чӣ шуд?

Ҳофиз

Вазни ин байт «фӯъилотун фӯъилотун фӯъилотун фӯъилун» (— V — — / — V — — / — V — — / — V — —) аст. Дар мисраи аввал ҳиҷои дуум («рӣ»), ки дароз аст, ба ҷои як ҳиҷои кӯтоҳ омадааст.

Дар байти зерин низ ҳиҷои дарози «рӯ» дар ҳиҷои аввали рукни дууми мисран якум ба ҷои кӯтоҳ омадааст:

Чаҳон бар абрӯи ӯид аз ҳилол вусма кашид,
Ҳилоли ӯид бар абрӯи ёр бояд дид.

Ҳофиз

3. Омадани фӯъилотун (— V — —) ба ҷои фаъилотун (V V — —). Шоир матавонад ба ҷои V V — —

дар рукии аввали ҳар мисроъ — V — — биёварад
(вале дар арузи форсии тоҷикӣ акси он дуруст нест):

Дӯш дидам, ки малоик дари майхона заданд,
Гили Одам бисирриштанду оа ғаймона заданд.

Ҳофиз

Ин байт ба таври зер тактеъ мешавад:

— V — — / V V — — / V V — — / V V
V V — — / V V — — / V V — — / V V

Чунон ки мабинем, дар рукии аввали мисраи аввал
— V — — омадааст, ки муодили он V V — — аст.

Мисоли дигар барои рукии аввали мисраи дуюм:

Саҳарам давлати бедор ба болин омад.

Гуфт: «Барҳез, ки он Ҳусрави Ширин омад»

Ҳофиз

Тактеъ ва рукибандии ин байт чунин аст:

V V — — / V V — — / V V — — / — —
— V — — / V V — — / V V — — / — —

4. Овардани як ҳиҷои дароз ба ҷои ду ҳиҷои кӯтоҳ,
ки ба он «қондаи табдил» ҳам мегӯянд;

Зулф ошуфтаву ҳай кардаву хандон лабу маст,

Пираҳан ҷоку газалхону суроҳи дар даст.

Ҳофиз

Тактеъи байт чунин аст:

— V — — / V V — — / V V — — / V V
— V — — / V V — — / V V — — / — —

Ҳиҷои аввали рукии охири мисраи дуюм дароз аст,
дар сурате, ки муодили он дар мисраи аввал ду ҳиҷои
кӯтоҳ мебошад. Бояд таваҷҷӯҳ дошт, ки дар сурати
мазкур ба баробарии миқдори ҳиҷоҳо, ки яке аз шарт-
ҳои асосии аруз аст, ҳалале ворид нагардидааст. Ба
ин маънӣ, ки ҳар ҳиҷои кӯтоҳ мусовӣ бар нисфи ҳиҷои
дароз аст.

Мисоли дигар:

Агар шароб хӯрӣ чуръае фишон бар хок,
Аз он гуноҳ, ки нафъе расад ба ғайр чи бок.

Ҳофиз

Иц чо низ шӯҳиди мисол рукии охир аст?

Ба «қоидаҳои табдил» дар истилоҳ «таскин» ҳам мегӯянд ва он чуз дар рукии аввал боқӣ дар хама рукиҳои истифода шуданаш мумкин аст. Масалан, дар байти зерин ихтиёри мазкур дар охир ва оғози ду рукии мобайнӣ ба мушӯҳида мерасад:

Эй беҳабар, бикӯш, ки соҳибҳабар шави,
То роҳрав набошӣ, кай роҳбар шавӣ.

Ҳофиз

Вазни ин байт «мафъӯлӯ фоъилоту мафоъйлу фоъилун» мебошад. Тактеъи ҳичоӣ нишонагузори ҳичоҳо ва рукибандии байтро ба донишҷӯён ҳавола мекунем.

5. Овардани «V —» ба ҷои «— V» ва баръакс. Ин амалро дар истилоҳ «қалб» мегӯянд, ки мурод аз он тағйири ҷои ҳичоҳо мебошад:

Дӯш аз масҷид сӯи майхона омад пири мо,
Чист ёрони тариқат баъд аз ин тадбири мо.

Ҳофиз

— V — — / — — V — / — V — — / — V —
— V — — / — V — — / — V — — / — V —

Вазни ин байт фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилун аст, вале дар рукии дуюми мисраи аввал ба ҷои фоъилотун мустафъилун омадааст. Яъне манзур ҳичоҳои шашуму ҳафтуми мисроҳо мебошад, ки «— V» ба ҷои «V —» омадааст.

Мисоли дигар:

Киса ханӯз фарбеҳ аст, бо ту аз он кавидилам,
Чора чи Ҳоконӣ, агар киса расад ба лоғарӣ.

Ҳоконӣ

Манзур аз ин байт рукии дујуми мисраи дујум аст. Муайян кардани вазн ва «қалб»-и онро ба донишҷуён омегузорем¹⁰.

Ҳамин тавр, авзони тактеъӣ ҳамеша авзони аслии эстанд. Бо тавачҷӯх ба ихтиёроти мазбур ва чанд қодае, ки дар фасли «Тактеъи ҳичой» баршумурда шуд, авзони тактеъӣ ба вазнҳои аслии бармегарданд.

Бояд дар хотир дошт, ки аз ду сурати мумкини дар ихтиёроти шоирӣ шинохташаванда фақат яке асл ва ҷигари ҷоиз.

ЗУБАҲРАЙН

Баъзе аз шеърхоро ба ду ва ё зиёда аз ду вазн хондан мумкин аст, чунин ашъорро зубаҳрайн мегӯянд. Зубаҳрайро дар илми бадеъ бо номи «мулавван» ё муталаввин аз ҷумлаи санъатҳои бадеӣ медонанд.

Муталаввин дар луғат ба маънии рангбарангшаванда ва дар истилоҳ ба ашъоре мегӯянд, ки битавон онхоро ба ду вазн ва ё зиёда аз он хонд.

Байти зерини Ҳоҷа Ҳафизро метавон ба ду вазн-мафъӯлу фоъилотун мафъӯлу фоъилотун (— — V / — V — — / — — V / — V — — / ва мустафъилун фаъулун мустафъилун фаъулун (— — V — / V — — / — — V — / V — —) хонд:

Бо муддаъӣ мағӯед асрори ишқу мастӣ,

То беҳабар бимирад, дар дарди худпарастӣ.

Дар байти зерин низ айни ҳамин ҳодиса ба мушоҳида мерасад:

Эй дил мабош як дам холи зи ишқу мастӣ,

В-он гаҳ бирав, ки растӣ аз нестию ҳастӣ.

Ҳофиз

Байти зеринро ба се вазн арӯзӣ хондан мумкин аст, ба таври зайл:

Фаълун фаълун (2 бор): — — / V — — / — — / V — —

2. Мустафъилун фаъ (2 бор) : — — V — / — / —
— V — / —

3. Мустафъилотун мустафъилотун: — — V — — /
— — V — —

Байт ин аст:

Гар теғ борад дар кӯн он мох,
Гардан ниҳодем, алҳукму лиллоҳ.

Ҳофиз

АВЗОНИ ДАВРӢ

Ба авзоне даврӣ меғӯянд, ки бояд дорон хусусиятҳои зерин бошанд:

1. Пеш аз ҳама, вазни даврӣ ба вазни мисрае гуфта мешавад, ки он мисроъ аз ду пораи ба ҳам баробар таркиб ёфта бошад.

2. Ҳар як аз ин порчаҳо ду рукни мухталиф дорад, ки дар пораи дуюм айнан такрор мешавад.

3. Васати мисроъ, яъне поёни пораи аввал ба мисли охири мисроъ аст: метавон дар он ҷо таваккуф кард, ҳарфе илова кард ё қофия овард.

4. Дар охири пораҳои мисроъ мумкин аст, ки шоир ҳарфе зиёд аз вазн оварда бошад. Дар ин ҳолат он ҳарфи зиёд дар тактеъ ба ҳисоб гирифта намешавад.

Мисол:

Зоҳиди хилватнишини дӯш ба майхона шуд,

Аз сари паймон бирафт, бо сари паймона шуд.

Ҳофиз

— V — — / — V — — — V — — / — V —
— V — — / — V — — — V — — / — V —

Чунонки мебинем, ҳар ду мисроъ ба ду пораи баробар тақсим шудааст, рукни сеюму чаҳорум такрори рукни якуму дуюм ва дар охири порчаҳои аввали ҳар ду мисроъ ҳарфи «н» ва «т» изофа бар вазн омадаанд.

Овардани ҳарфи изофа бар вазн шартӣ асосӣ нест.

Мумкин аст, ки вазни шеърс вазни даврӣ бошад, аммо шоир илова бар вазн чизе наафзуда бошад. Масалан, мисли вазни ин байти Хофиз:

Сарви чамони ман чаро майли чаман намекунад,
Хамдами гул намешавад, ёди суман намекунад.

— V V — / V — V — — V V — / V — V —
— V V — / V — V — — V V — / V — V —

Нишонаи асосии шинохтани вазни даврӣ он аст, ки шоир дар охири пораҳои мисроъ ҳарфе изофа оварда бошад ва онро ҳафз кунем, вазн ҳалал наёбад. Чунончи шоир наоварда бошад, ҳуди хонанда битавонад, ки ҳарф ё ҳиҷое дар ҳамон мавқеъ бияфзояд, ба шарте, ки вазн вайрон нашавад. Мисли ин байти Мавлоно, ки метавон пас аз калимаи «болин» як ҳарфи «т» илова кард, дар шакли «болин»-т;

Рав сар бинех ба болин, танҳо маро раҳо кун,
Тарки мани ҳароби шабгарди мубтало кун.

Авзони даврӣ хушроҳангтарини вазнҳои шеърӣ буда, ҷанбаи мусикӣи шеърҳои ба ин авзон суруда шуда хеле баланд аст.

ОШНОЙ БО АРҶЗИ СУННАТӢ

КУЛЛИЁТ

Дар ҳусуси маншай арҷзи суннатӣ бахсҳо зиёданд, ки он ҳама ду меҳвари асосӣ дорад; а) аз шеъри арабӣ ва авзони он иқтибос шудааст ва ё б) дар асоси авзони шеърҳои қаблазисломӣ дуруст шудааст.

Қавли машҳур он аст, ки арҷзи суннатии мо аз арҷзи арабӣ иқтибос шудааст, аммо бо тағйиру тақомули рӯшане, ки махсусиятҳои хоси худро дорад.

Асосгузори илми арҷз Ҳалил ибни Аҳмади Басрӣ (ваф. ҳудуди 175 ҳ. қ. = 792 м.) мебошад, ки дар асоси омӯзиши қоидаю қонунҳои шеъри араб илми арҷзро ба низом даровадааст. Вай ба понздаҳ баҳр қоилад буд. Баъд аз ӯ донишмандони дигар, ба монанди Абулҳасан Саиди Балхӣ маъруф ба Аҳфашӣ Авсат (ваф. 215 ҳ. қ. = 830 м.), Абулҳасан Сарахсии Баҳромӣ, шоирӣ авонӣ асри Ғазнавӣ, Бузурҷмеҳри Қойинӣ ва Маншурии Самарқандӣ (, ки ҳар ду аз шоирони асри Ғазнавӣ буданд,) ба арҷз баҳрҳои афзуда ва ё аз ҷиҳати назарӣ онро тақмил додаанд.

Ҳаким Имом Ҳасан Қаттони Марвазӣ (шаҳодат, 548. ҳ. қ. = 1153 м.), бо истихроҷи авзони 24-гонаи рубоӣ ва дар ду шачараи аҳраб ва аҳрами баҳри ҳазач ниҳодани онҳо, махсусияти арҷзи форсии тоҷикиро таъкид кардааст. Шамси Қайси Розии машҳур бо таълифи китоби «Алмӯъҷам фӣ маъойири ашъорилаҷам» назарияи арҷзи форсии тоҷикиро ба таври қоидаӣ таъриф кардааст, ки ин китоб то ба имрӯз барои омӯзиши арҷзи сунатӣ асоситарин ва муҳимтарин марчаъ ва манбаъ ба ҳисоб меравад.

Ғузашта аз он ҷи зикр шуд, пас аз Шамси Қайс низ китобҳои дигаре таълиф шудаанд, ки бештар аҳамияти таҳқиқӣ доранд. Номгӯи ҷунин осор ва осори таълимии дар ду асри охир таълиф шуда дар қисмати

«Китобинома»-и ин мухтасар зикр хоҳад шуд.

Арӯзиёни қадим маҷмӯи вазиҳои ба ҳам монандро, ки байни ҳамдигар ихтилофи зиёде надоштанд, «баҳр» меномиданд. Баҳрҳои машҳури арӯзӣ 19 баҳри зерин мебошанд, ки онҳоро аз рӯи мансубияташон ба арӯзи арабию форсии тоҷикӣ ба се ғурӯҳ чудо кардан мумкин аст:

а) Баҳрҳое, ки ҳам дар шеърӣ арабӣ ва ҳам дар шеърӣ форсии тоҷикӣ ба таври муштарак истифода шудаанд. Баҳрҳои Ҳазач, Рамал, Раҷаз, Мутақориб, Мутадорик, Музореъ, Ҳафиф, Муҷтас, Сареъ, Мунсарех, Муқтазаб ба ин ғурӯҳ дохил мешаванд.

б) Баҳрҳои хоси шеърӣ арабӣ, ки панҷ баҳри зерин мебошанд: Тавил, Мадид, Басит, Вофир ва Комил. Ин баҳрҳо дар шеърӣ форсии тоҷикӣ қорбасти васеъ надоранд. Шоироне, ки дар яке аз ин бухур гоҳе шеър гуфтаанд, аз роҳи тақаллуф ва ё ба пайравӣ аз шеърӣ арабӣ будааст.

в) Баҳрҳои пайдо кардан арӯзиёни Аҷам, ки онҳоро баҳрҳои хоси шеърӣ форсии тоҷикӣ меномем. Баҳрҳои Қарибу Мушокилу Ҷадид ба ин ғурӯҳ дохил мешаванд. Ин баҳрҳо агарчи эҷодкардан арӯзиёни аҷаманд, бино ба шинаму форам ва ба табиати нозуки забони шеърӣ форсии тоҷикӣ мувофиқ наомаданашон он қадар роиҷ нестанд, ба ғурӯҳи авзони номатбуъ дохил мешаванд.

Ҳамин тавр, дар арӯзи таълимин мо баҳс дар атрофи ҷаҳордах баҳри зерин сурат мегирад:

1. Ҳазач		9. Ҷадид	12. Сареъ
2. Рамал	6. Қариб	10. Ҳафиф	13. Мунсарех
3. Раҷаз	7. Музореъ	11. Муҷтас	14. Муқтазаб
4. Мутақориб	8. Мушокил		
5. Мутадорик			

Баҳрҳои ҷаҳордахгонаро дар шакли сутун ба сутун зикр карданамон бесабаб нест. Дар сутуни аввал баҳр-

хон асли ва дар се сутуни дигар се гурӯхи бахрҳои фаръӣ ҷой дода шудаанд. Чунин гуруҳбандӣ аз ҷиҳати таркиби рукиҳо ба миён омадаанд, ки дар ин ҳусус баъдтар таваккуф хоҳад шуд.

Доираи истеъмоли бухури арӯзӣ яқсон нест. Аз сутуни якум ҷаҳор баҳри аввал, аз сутуни дуюм баҳри Музореъ, аз сутуни сеюм Мучтас ва аз сутуни ҷаҳорум Мунсарех дар шеъри форсии тоҷикӣ беш аз дигар баҳрҳои мавриди истифода қарор гирифтаанд. Шоирони бузург аксар бар авзони хушоянд таваҷҷӯх доштаанд. Масалан, аз мутолиаи арӯзи шеъри Хоча Хофиз, ки бузургтарин намояндаи ғазали форсии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад, маълум мешавад, ки вай аз ҷиҳил вазни хушоянги арӯзи форсии тоҷикӣ истифода кардааст, ки аз ин миқдор 72,5 ё худ 95,37 дарсади ғазалҳо дар 29 вазни ҷаҳор баҳр — ҳаҷаз, рамал, музореъ, мучтас ва 27,5 ё худ 4,63 ғисад ғазалҳои боқимонда дар ёзда вазни панҷ баҳр — раҷаз, мунсарех, сареъ, ҳафиф, мутақориб гуфта шудаанд".

Чунон ки пештар ҳам таъкид шуда буд, воҳиди вазн дар арӯзи суннатӣ байт мебошад. Байт дар натиҷаи тақтеъ ба рукиҳо ҷудо ва бо таваҷҷӯх ба миқдори аркон ба таври гуногун ҳонда мешавад. Чунончи руки дар як байт ҳашт бор такрор ёбад, мусаммаи, шаш бор — мусаддас, ҷаҳор бор — мураббаъ ва агар ду бор такрор шавад, мусанно номанда мешавад.

Рукиҳо бо таваҷҷӯх ба маҳраҷи пайдоишашон ба ду гурӯҳ — рукиҳои асли ё худ асосӣ ва аркони зиҳофӣ ҷудо мешаванд. Рукиҳои асли ба панҷ баҳри асли ҳос буда, ҳар кадом аз баҳрҳои асли зиҳофоти ҳоси худро доранд, ки дар ин бора низ дар мавриди зикри ҳамаи баҳрҳо таваккуф хоҳад шуд.

Вожаи «зиҳоф» дар луғат ба маънои ба нишон нарасидани тир омадааст. Дар истилоҳи арӯзӣ аз асл дур шудан ва шакли дигар пайдо кардани рукиҳоро зиҳоф

мегӯянд. Яъне, тағйире аст, ки ба руки ворид мешавад ва дар натиҷа рукии дигар ҳосил мешавад.

Тағйир дар рукии солим, ки дар ҳукми реша мебошад, ба се шакли зайл сурат мегирад:

1. Ҳазф ё худ кам кардани як ҳичо. Масалан, аз рукии мафӯйлун ($V - - -$) ҳичои аввалро ҳазф кунем, мафъулун ($- - -$) ва ё аз ҳамин руки ҳичои охирашро кам кунем, фаъулун ($V - -$) ном мегирад...

Аз як руки ду ҳичоро ҳам ҳазф кардан мумкин аст, ба мисли фаълун ($- -$), ки аз мустафъилун ($- - V -$) ва фаъ, ки аз фоъилун ($- V -$) ҳосил шудааст.

2. Афзудани як ҳичо. Чунончи ба мустафъилун ($- - V -$) як ҳичо зам кунем, мустафъилотун ($- - - V -$) ҳосил мешавад ва ғайра.

3. Табдили як ҳичои дароз ба як ҳичои кӯтоҳ. Бо ин амал ҳам зиҳофҳои зиёде пайдо шудаанд, ба мисли табдил ёфтани мафӯйлун ($V - - -$) ба мафӯилун ($V - V -$), фаъулун ($\dot{V} - -$) ба фаъӯлу ($V - \dot{V}$), фоъилотун ($- V - -$) ба фоъилоту ($- V - V$), мафъӯлоту ($- - - V$) ба мафӯйлу ($V - - V$) ва ғайра.

Микдори чунин зиҳофот дар арӯз хеле зиёд буда, ҳар кадом номи ҷудогона доранд, ки он ҳама фақат дорои аҳамияти таҳқиқӣ мебошанд то таълимӣ¹².

БАҲРҲОИ АСЛӢ ВА ФАРӢӢ

Баҳр дар луғат ба маънии шикоят аст. Дар истилоҳи арӯзӣ гурӯҳи авзони ҳамчинсиро гӯянд, ки байни ҳам ихтилофи зиёде надошта бошанд.

То ба ин ҷо маълум гашт, ки баҳрҳо аз ҷиҳати таркиби рукиҳо ба ду гурӯҳ — аслӣ ва фарӢӣ ҷудо мешаванд. Ин ду гурӯҳро солим ва ғайрисолим низ мегӯянд.

Баҳрҳои аслӣ, ки дар арӯзи суннатӣ панҷтоанд, рукиҳои махсуси худро доранд. Бинобар ин онҳоро баҳр-

хон асли меноманд. Ин бахрҳо Ҳазаз, Рамал, Рацаз, Мутақориб ва Мутадорик мебошанд.

Рукни аслии баҳри Ҳазаз мафъйлун ($V - - -$), Рамал фъилотун ($- V - -$), Рацаз мустафйилун ($- - V -$). Мутақориб фаъулун ($V - -$), Мутадорик фъилун ($- V -$) буда, дар асоси аркони солим сохта мешаванд.

Бахрҳои фаръӣ дар арузи суннатӣ нӯхтоанд: Кариб, Музореъ, Мушокил, Чадид, Хафиф, Мучтас, Сарсеъ, Мунсарех, Муқтазаб. Ин бахрҳо рукни махсус надоранд, балки аз омезиши рукиҳои солим ва зиҳофҳои бухури асли ҳосил шудаанд.

Бахрҳои фаръиро дар навбати худ, бо таваҷҷӯҳ ба аркон, ба се гурӯҳ табақабандӣ кардаанд, ки дар ин хусус- дар мавриди зикри бахрҳои нӯхгона ёд хоҳем кард.

Акнун, бо таваҷҷӯҳ ба тартиби ёд шуда, бахрҳои аслию фаръӣ, зиҳофоти машҳур ва вазнҳои маъмули онҳоро зикр мекунем.

1. БАҲРҲОИ АСЛӢ:

1. ҲАЗАЗ

Ҳазаз дар луғат ба маънии суруд, тарона, овоз ё тараннуми хушоянд аст. Дар истилоҳ номи баҳре аст, ки вазнҳои аз он бармеомада аз такрори рукни мафъйлун ($V - - -$) ва зиҳофҳои он ҳосил мешаванд.

Аз рукнии аслии Ҳазаз — мафъйлун ($V - - -$) зиҳофоти зиёде берун овардаанд, ки машҳуртаринашон инҳоянд:

1. мафъйилун $V - V -$ макбуз

2. мафъйлу $V - - V$ макфуф

3. мафъйлон $V - - \sim$ мусаббағ

4. мафъулу $- - V$ ахраб

5. мафъулун $- - -$ ахрам

6. мафъйл $V - \sim$ максур

7. фаъулун $V - -$ маҳзуф

8. фоъилун — V — аштар

9. фаъул V ~ ахтам /

10. фаъл V — маҷбуб

11. фоъ ~ азал

12. фаъ — абтар

Чаҳор зиҳофи охир махсуси вазни рубой буда, ҳамеша дар поёни мисроъҳо меоянд.

Дар натиҷаи ба ҳам омадани рукни асли ва зиҳофҳои баҳри Ҳазач авзони гуногуни он падид омадаанд, ки машхуртаришон инҳоянд:

1. Ҳазачи мусаммани солим — чаҳор бор мафоъилун (V — — —) дар ҳар мисроъ:

Дарҳти дӯстӣ биншон, ки коми дил ба бор орад,

Ниҳоли душмани баркан, ки ранҷи бешумор орад.

Ҳофиз

2. Ҳазачи мусаддаси маҳзуф — мафоъилун мафоъилун фаъулун (V — — — / V — — — / V — —):

Хуш омад гул в-аз он хуштар набошад,

Ки дар дастат ба ҷуз соғар набошад.

Ҳофиз

Ин вазн аз авзони машхурест, ки бештар дар маснависароӣ мавриди истиқболи шоирон қарор гирифтааст. Дар хусуси авзони маснавиҳои машхур дар фасли ҷудогонан ҳамин мухтасар баҳс хоҳад шуд.

Дубайтиҳо низ дар ҳамин вазн суруда мешаванд.

3. Ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳфуз — мафъулу мафоъилун фаъулун (— — V / V — V — / V — —):

Биншинаму сабр пеш гирам,

Дунболаи кори хеш гирам.

Саъдӣ

Ин вазн низ дар маснависароӣ аз муҳимтарин авзон ба ҳисоб меравад.

4. Ҳазачи мусаммани ахраб — мафъӯлу мафоъйлун
мафъӯлу мафоъйлун (— — V / V — — — / — — V /
V — — —) :

Ин хирқа, ки ман дорам, дар раҳни шароб авло
В-ин дафтари бемаъни ғарқи майи ноб авло.

Хофиз

Ин вазн аз ҷумлаи авзони даври махсуб мешавад
ва хеле хушоянд буда, таъсири мусиконаш зиёд аст.

5. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи махзуф —
мафъӯлу мафоъйлу мафоъйлу фаъӯлун (— — V / V
— — V / V — — V / V — —) :

Эй шоҳиди кудсӣ, ки кашад банди никобат
В-эӣ мурғи бихиштӣ, кӣ диҳад донаву обат?

Хофиз

6. Ҳазачи мусаддаси ахраби макбуз — мафъӯлу
мафоъилун мафоъйлун (— — V / V — V — / V — —
—) :

Ҷонро ба хирад наку чу дебо кун,
То марди хирад нагуядат раъно.

Носири Хусрав

7. Ҳазачи мусаммани макфуфи махзуф — мафоъй-
лу мафоъйлу мафоъйлу фаъӯлун (V — — V / V — —
V / V — — V / V — —) :

Зихӣ ишк, зихӣ ишк, ки морост Худоё,
Чӣ нағз асту чӣ хуб асту чӣ зебост, Худоё.

Румӣ

Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи максур — маф-
ъӯлу мафоъйлу мафоъйлу мафоъйл (— — V / V — —
V / V — — V / V — ~) :

Алминнату лиллаҳ, ки дари майкада боз аст,
З-он рӯ, ки маро бар дари ӯ рӯйи ниёз аст.

Хофиз

9. Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҷбуб —

мафъулу мафъйлу мафъйлу фаъал (— — V / V —
— V / V — — V / V —):

Дар чархи куҳан бахти нав эҷод кунед,
Ин хоки куҳанро ба навӣ шод кунед.
Номе ба харита нест аз деҳан ман,
Ёрон, зи суруди ман варо ёд кунед.

Лоик

Ин вазн вазни аслии рубоӣ буда, дар назди мута-
каддимон шоҳаҳои дигар низ дошт. Дар бораи вазни
рубоӣ ва дубайтӣ дар фасли ҷудоғона баҳс хоҳад шуд.

Ҳазач серистеъмолтарин баҳри арузӣ буда, ашъори
дар авзони мутааддиди он сурудашуда бо таъсири му-
сикони баланди худ имтиёз доранд.

2. РАМАЛ

Рамал дар луғат ба се маънии зайл шарҳ дода шу-
дааст:

а) Бӯрӯ бофтан;

б) Гашту ҳаракати уштур;

в) Навъе аз суруд, ки босуръат ва бошитоб хонда
мешудааст.

Дар истилоҳи арузӣ рамал ба баҳре гуфта меша-
вад, ки вазнҳои он аз такрори рукни фойлотун (—
V — —) ва зихофҳои он ҳосил мешаванд.

Рукни аслии Рамал фойлотун (— V — —) буда,
зихофоти машҳури он инҳоянд:

1. фойлоту — V — V макфуф

2. фаъилотун V V — — махбун

3. фаъилоту V V — V машқул

4. фойлотон (ё фойлиён) — V — ~ мусаббағ

5. мафъулун — — — мушаъас

6. фойлун — V — махзуф

7. фойлон — V ~ максур

8. фаъилун V V — махбуни махзуф

9. фаъилон V V ~ махбуни максур

10. фаълун — — аслам

11. фаълон — ~ аслами мусаббағ

Рамал ва авзони он аз серистеъмолтарин авзони шеърӣ буда, вазнҳои машҳураш чунинанд:

1. Баҳри рамали мусаммани солим — чаҳор бор
фоъилотун (— V — —) дар ҳар мисроъ:

Ёрро аз лутф бар ҳолам назар будӣ, чӣ будӣ?

Ё маро чуз ошиқӣ кори дигар будӣ, чӣ будӣ?

С. Айний

2. Рамали мусаммани маҳзуф — фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилун (— V — — / — V — — / — V — — / — V —):

Эй фуруғи моҳи хусн аз рӯи раҳшони шумо,

Обрӯи ҳубӣ аз чоҳи занаҳдони шумо!

Ҳофиз

Баҳри рамали мусаммани мақсур, ки аз ин вазн танҳо бо ҳиҷои охираш фарқ мекунад, низ серистеъмол аст. Ҳиҷои охири ин вазн кашида аст, ки бо аломати «~» ишора карда мешавад. Дар арӯзи таълими ҳама гуна ҳиҷоҳо дар охири мисроъ дароз ба ҳисоб меоянд, вале дар арӯзи суннатӣ чунин тафовути усулӣ ҳамчун вазни алоҳида ба ҳисоб меояд. Як мисол:

Воизон, к-ин қилва бар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунанд.

Ҳофиз

— V — — / — V — — / — V — — / — V ~
фоъилотун фоъилотун фоъилотун фоъилон

3. Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф — фоъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилун (— V — — / V V — — / V V — — / V V —):

Бинишин бар лаби қўю гузари умр бубин

В-ин ишорат зи чаҳони гузарон моро бас.

Ҳофиз

Баҳри рамали мусаммани маҳбуни мақсур, ки ин

машхур аст, факат бо хиҷои охираш тафовут дорад:

Шарбате аз лаби лаълаш начашидему бирафт,

Рӯи маҳпайкари ӯ сер надидему бирафт.

Хофиз

— V — — / V V — — / V V — — / V V ~

фоъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилон

4. Рамали мусаммани махбуни аслам — фоъилотун
фаъилотун фаъилотун фаълун (— V — — / V V — —
V V — — / — —);

Дар намозам хами абрун ту бо ёд омад,

Холате рафт, ки меҳроб ба фарёд омад.

Хофиз

Баҳри рамали мусаммани махбуни аслами мусаб-
баг ҳам серистеъмол буда, тафовут танҳо дар хиҷои
охир ба назар мерасад:

Душ вақти сахар аз гусса наҷотам доданд

В-андар он зулмати шаб оби ҳаётам доданд.

Хофиз

— V — — / V V — — / V V — — / — ~

фоъилотун фаъилотун фаъилотун фаълон

5. Рамали мусаддаси махзуф — фоъилотун фоъило-
тун фоълун (— V — — / — V — — / — V —);

Сокиё бархезу дардех номро,

Хок бар сар кун гами айёмро,

Хофиз

Дар ин вазн маснавиҳои зиёде сӯруда шудаанд, ки
гоҳе ба он зихофи максур (— V ~) омехта мешавад.

6. Рамали мусаддаси махбуни махзуф — фоъило-
тун фаъилотун фаълун (— V — — / V V — — / V V
—);

Як дам аз пардан гафлат бадар ой,

Бошад, ин роз шавад пардакушой.

Ҷомӣ

Як маснавӣ — «Сабхатулаброр»-и Абдуррахмони Чомӣ дар хамин вазн навишта шудааст.

7. Рамали мусаммани машкул — фаъилоту фоъилотун фаъилоту фоъилотун ($V\ V - V / - V - - / V\ V - V / - V - -$):

Дили мо ба даври рӯят зи чаман фароғ дорад,
Ки чу сарв пойбанд асту чу лола доғ дорад.

Хофиз

8. Рамали мусаммани махбун — чаҳор бор фаъилотун дар як мисроъ ($V\ V - - / V\ V - - / V\ V - - V\ V - -$):

Ба Худо майл надорам, на ба чабру на ба ширин,
На бад-он кисаи пурзар, на бад-ин косаи заррин.

Румӣ.

3. РАҶАЗ

Раҷаз дар луғат ба маънии изтироб, суръат, шитоб, буда, шеърхое, ки дар авзони гуногуни он навишта мешаванд, оҳанги изтиробу шӯру хаяҷон ва шитобро доранд.

Дар истилоҳи арӯзӣ рамал номи бахрест, ки аз такрори руқни мустафъилун ($- - V -$) падид меояд. Аз руқни асосии раҷаз — мустафъилун ($- - V -$) зи-хофҳои зерин ҳосил мешаванд:

1. мафъилун $V - V -$ махбун
2. муфтаъилун $- V V -$ матвӣ
3. мустафъилон $- - V \sim$ музол
4. мафъилон $V - V \sim$ махбунӣ музол
5. муфтаъилон $- V V \sim$ матвӣ музол
6. мафъулун $- - -$ мактӯб
7. мустафъилотун $- - V - -$ мураффал
8. мустафъилотон $- - V - \sim$ мутаъвал

Вазнҳои машҳури раҷаз инҳоянд:

1. Раҷаз мусаммани солим — чаҳор бор мустафъилун ($- - V -$) дар ҳар мисроъ:

Хилат раҳо кун, ошиқо, девона шав, девона шав
В-андар дили оташ даро, парвона шав, парвона
шав.

Румӣ.

2. Раҷази мусаммани матви — чаҳор бор муфтаъ-
илун дар ҳар мисроъ (— V V — / — V V — / — V V
— / — V V —) :

Мурда будам зинда шудам, гиря будам ханда
шудам,

Давлати ишқ омаду ман давлати поянда шудам.

Румӣ.

3. Раҷази мусаммани матвини махбун — муфтаъи-
лун мафотъилун муфтаъилун мафотъилун (— V V — /
V — V — / — V V — / V — V —) :

Сарви чамони ман чаро майли чаман намекунад,

Хамдами гул намешавад, ёди суман намекунад.

Хофиз

Раҷаз авзони дигаре ҳам дорад, ки дар китобҳои
арӯз ёд шудаанд, вале дар шеърӣ форсӣ тоҷикӣ асо-
сан се навъи мазкур серистифодаанд.

Шакли мусаммани раҷаз дар сурудани шеърҳои кӯ-
дагона бештар мавриди истифода қарор гирифтааст,
ки бо мусиқии сабуки равон алоқамандӣ дорад. Дар
ин шакл зиҳфоти мураффа (— — V — —), мутаваал
(— — V — ~) ва музол (— — V ~) бештар қорба
мешаванд.

4. МУТАКОРИБ

Мутақориб дар луғат ба маънии ба ҳам наздик, ба-
робар ва наздикшаванда аст. Дар истилоҳи арӯзӣ ба
бахре гуфта мешавад, ки аз такрори рукии фаъулун
(V — —) ҳосил мешавад.

Рукии аслии мутақориб фаъулун (V — —) буда, зи-
ҳфоти машхураш инҳоянд:

1. фаъӯлу V — V мақбуз

2. фаъал V — маҳзуф

3. фаъул V ~ мақсур

4. фаълун — — аслам

5. фаълу — V асрам

6. фаъ — абтар

7. фаъӯлон V — ~ мусаббаф

Мутақориб аз ҷумлаи баҳрҳои серистеъмоли арӯзӣ буда, авзони машҳураш чунинанд:

1. Мутақориби мусаммани солим — чаҳор бор фаъӯлун V — —) дар ҳар мисроъ:

Накӯҳиш макун чархи нилуфариро,

Бурун кун зи сар боду хирасариро.

Носири Хусрав

Ҳофиз дар ин вазн танҳо як ғазал дорад, ки матлааш ин аст:

Саломе чу бӯйи хуши ошноӣ,

Бад-он мардуми дидаи рӯшаной.

2. Мутақориби мусаммани маҳзуф — фаъӯлун фаъӯлун фаъал (V — — / V — — / V — — / V — —):

Ба номи Худованди ҷону хирад,

К-аз ин бартар андеша барнагзарад.

Фирдавсӣ.

Ин вазн вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва иддаи зиёде аз дostonҳои ҳаммосию қаҳрамонӣ ва ахлоқӣ мебошад.

Мутақориби мусаммани мақсур, ки низ аз авзони серистеъмол ба ҳисоб меояд, аз ин вазн танҳо бо ҳиҷои охираш — фаъул (V ~) ба ҷои фаъал (V —) фарқ мекунад. Дар dostonҳо ин ду вазн ба таври омехта истифода шудаанд. Барои мисол, байти зерин ҳам аз «Шоҳнома» аст, ки рукни охираш мақсур мебошад:

Худованди ному Худованди ҷой,
Худованди рӯзидеху раҳнамой.

V — — / V — — / V — — / V ~

фаъълун фаъълун фаъълун фаъъл

3. Мутақориби мусаммани аслами мусаббағ —
фаълун фаъълун фаълун фаъълун (— — / V — —
— — / V — ~):

Чандон, ки гуфтам гам бо табибон,
Дармон накарданд мискин ғарибон.

Ҳофиз

Ашъори дар ин вазн сурударо метавон ба се вазн
хонду тақтеъ кард¹.

5. МУТАДОРИК

Мутадорик дар лугат ба маънии пайвастан, дар-
ёфтан, ба чизе расидан аст. Сабаби чунин ном ниҳо-
дан он аст, ки забоншинос ва арӯзии машҳури араб
Абулҳасан Ахфашӣ Балхӣ (ваф. 830/33) пас аз
Ҳалил ибни Аҳмади Басрий, рукни аслии онро аз му-
тақориб дарёфтааст. Ин баҳр дар кутуби арӯз бо
номҳои рақзулхайл (суръат), савтуннокус (садон зан-
гулаи маъбади насоро) ва ғариб (нодир) низ ёд ме-
шавад.

Рукни аслии мутадорик фойилун (— V —) буда,
аз он зиҳофҳои зерин падид омадаанд:

1. фаълун V V — махбун

2. фаълун — — мактӯъ

3. фаъл V — махбуни мактӯъ

3. фаъ — аҳазз

Мутадорик аз ҷумлаи бухури камистеъмол аст.
Шоирони классики мо ба авзони он хеле кам таваҷ-
ҷӯҳ кардаанд. Дар шакли солими ин баҳр — 8 бор
фойилун (— V —) ҳар кас, ки шеър гуфтааст, ба
ҷиҳати имтиҳон ва ё таъъозмоя будааст. Ғайричашм-
дошт дар эҷодиёти шоирони қарни бист, ба монанди

Айнӣ, Лоҳутӣ, Фарҳат ва шеърӣ бачагона мутадорик ва авзони он мавриди истифода қарор гирифтааст. Масалан, дар шеърӣ Лоҳутӣ шаш вазни зерини мутадорик ба мушоҳида расидааст:

1. Мутадорики мусаммани солим
2. Мутадорики мусаммани махбуни мақсур
3. мутадорики мусаддаси солим
4. мутадорики мураббаи солим
5. Мутадорики мураббаи мақтӯъ
6. мутадорики мураббаи махбун маҳзуф¹⁴.

Анвои нисбатан маъмули ин баҳр се вазни зеринад, ки мисолҳо барои онҳо дар чанд китобҳои таълимии дастрас ба ҳам монанданд, яъне аз як китоб ба китоби дигар такрор шудаанд:

1. мутадорики мусаммани солим — чаҳор бор
фоғилун (— V —) дар ҳар мисроъ:

Шуд хазон рушди мо, шуд камон пушти мо,
Хуни дил мечакад аз сарангушти мо.

Лоҳутӣ

2. Мутадорики мусаммани махбун — чаҳор бор
фағилун (V V —) дар ҳар мисроъ:

Чу рухат набувад гули боғи Ирам,
Чу қадат набувад қади сарви чаман.

Салмони Соваҷӣ

3. Мутадорики мусаммани мақтӯъ — чаҳор бор
фағлун (— —) дар ҳар мисроъ:

То кай моро дар ғам дорӣ?
То кай оӣ бар ман хорӣ?

Ҷомӣ

БАҲРҲОИ ФАРӢ

Баҳрҳои фарӣ ё ғайрисолим баҳрҳоеанд, ки рукни махсус надоранд, шоха ё шӯъбае аз баҳрҳои аслианд, ки дар натиҷаи омезиши аркони солим ва зиҳфоти баҳрҳои асли ба вуҷуд меоянд.

Баҳрҳои фаръӣ аз омезиши чаҳор ҷуғи зерин ҳосил мешаванд:

мафӯъилун + фӯйлоти + мустазъилун + мафъулоти
— — — V — V — — — — V — — V — — — —

1. қариб

1. ҷадид

1. сареъ

2. музореъ

2. ҳафиф

2. мунсарех

3. мушокил

3. муҷтас

3. муқтазаб

Бо таваҷҷӯҳ ба ҳамаин маҳраҷҳо ва иштироки се ҷуғи умумии макфуф, маҳбун ва матвӣ ба тартиб дар ҳар ҷуғи баҳрҳои фаръиро ба се ҷуғи табақабандӣ кардаанд:

а) Ба ҷуғи аввал баҳрҳои қариб, музореъ ва мушокил дохил мешаванд, ки ҳар сеяшон дар асоси ҷуғҳои солими баҳрҳои ҳазаҷу рамаъ ва зиҳофоти онҳо ҳосил мешаванд.

Баҳрҳои фаръӣ шаклҳои солим доранд, ки барои ҳар кадом махсус мебошанд. Шаклҳои солими се баҳри шомили ҷуғи аввал чунианд:

1. Қариб: V — — — / V — — — / — V — —

Ин шакл чуни маънӣ дорад, ки дар баҳри қариб ду ҷуғи аввал ҳамеша аз ҳазаҷ буда, охири аз рамаъ аст.

2. Музореъ: V — — — / — V — — / V — — — / — V — —

3. Мушокил: — V — — / V — — — / V — — —

Ҷуғи умумии ин ҷуғи макфуф аст, ки аз ҳазаҷ мафӯъилу (V — — V) ва аз рамаъ фӯйлоти (— V — V) буда, барои ҳар се баҳр умумианд.

б) Ба ҷуғи дуюм баҳрҳои ҷадид, ҳафиф ва муҷтас дохил мешаванд. Ин баҳрҳо аз арқони солим ва зиҳофии баҳрҳои рамаъ ва раҷаз ҳосил мешаванд.

Шаклҳои солимашон ба шакли зайланд:

1. Ҷадид: — V — — / — V — — / — — V —

2. Ҳафиф: — V — — / — — V — / — V — —

(— — V —)

3. Мучтас: — — V — / — V — — / — — V — /
— V — — .

Рукни умумии ин гурӯҳ маҳбун буда, аз рамал
фаъилотун (V V — —) ва аз раҷаз мафъилун V —
V —) мебошад.

в) Ба гурӯҳи сеюм баҳрҳои сареъ, мунсарех ва
муқтазаб дохил мешаванд. Ин гурӯҳ аз рукни асо-
сӣ ва зихофҳои баҳри раҷаз ва рукни мафъӯлоту
(— — — V) ба вуҷуд меоянд. Мафъӯлоту аз аркони
асосии арӯзӣ маҳсуб шавад ҳам, дар алоҳидагӣ дар
сохтани ҳеҷ кадом баҳр иштирок наметунанд, вале
мисли дигар рукнҳои аслии дорои шакли зихофӣ ме-
бошад.

Шаклҳои солими баҳрҳои фаръии гурӯҳи сеюм
чунинанд:

1. Сареъ: — — V — / — — V — / — — — V

2. Мунсарех: — — V — / — — — V / — — V
— / — — — V

3. Муқтазаб: — — — V / — — V — / — — — V/
— — V —

Рукни умумии ин силсила матвӣ буда, аз раҷаз
муфтаъилун (— V V —) ва аз мафъӯлоту фъилоту
(— V — V) мебошад.

Ҳоло ҳар кадом аз баҳрҳои фаръӣ ба тартиби маз-
кур зикр мегарданд:

1. ҚАРИБ

Қариб дар луғат ба маънии наздик аст. Он ба
музореъ наздикӣ дорад. Дигар, ин ки ба қарибӣ, яъ-
не пас аз Халил ибни Аҳмади Басрӣ аз ҷониби
Юсуфни Нишопурӣ эҷод шудааст. Дар истилоҳ баҳ-
рест, ки асли он мафъъилун мафъъилун фъилотун
(V — — — / V — — — / — V — —) аст. Зихофҳои
машҳури баҳри қариб аз мафъъилун (V — — —)

1. мафъъилу V — — V макфуф

2. мафоъилун V — V — макбуз / нуктаи ҳафз
3. мафъӯлу — — V ахраб / нуктаи ҳафз ба ва
4. мафъӯлун — — — ахрам / нуктаи ҳафз ба ду
- ва аз фоъилотун (— V — —)
1. фоъилун — V — маҳзуф
2. фоъилон — V ~ мақсур
3. фоъилиён — V — ~ мусаббағ

мебошанд.

Дсираи истеъмоли ин баҳр маҳдуд буда, асосан дар шакли мусаддас истифода шудааст. Ду вазни зерин нисбатан маъмул мебошанд:

1. Қариби мусаддаси ахраби макфуф — мафъӯлу афоъйлу фоъилотун (— — V / V — — V / — V —):

Паймонаи ин чархро се ном аст,

Маъруф ба имрӯзу дию фардо.

Носири Хусрав

2. Қариби мусаддаси ахраби макфуфи мақсур — мафъӯлу мафоъйлу фоъилон (— — V / V — — V — V ~):

Орад шарафи мардумӣ падид,

Озоднажод аз дирамхарид.

Рӯдакӣ

2. МУЗОРЕЪ

Музореъ дар лугат ба маънии монанд ва мушобеҳ аст. Барои он чунин номидаанд, ки ба баҳрҳои ҳазаҷ ва мунсарех аз ҷиҳати баробар омадани ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ монандӣ дорад. Дар истилоҳ ба баҳре гуфтаанд, ки асли он мафоъйлу фоъилотун (V — — — / — V — —) ду бор дар ҳар мисроъ мебошад. Зиҳофҳои машҳури он аз мафоъйлу (V — — —)

1. мафоъйлу V — — V макфуф
2. мафъӯлу — — V ахраб
3. мафъӯлун — — — ахрам

4. фаъулун V — — маҳзуф
ва аз фоъилотун (— V — —)
1. фоъилоту — V — V макфуф
2. фоъилиён — V — ~ мусаббағ
3. фоъилун — V — маҳзуф
4. фоъилон — V ~ мақсур

мебошанд.

Шакли солими ин баҳр хушоҳанг ва маъмул на-
мебошад.

Вазнҳои машҳури музореъ инҳоянд:

1. Музореъи мусаммани ахраб — мафъӯлу фоъ-
илотун мафъӯлу фоъилотун (— — V / — V — — /
— — V / — V — —):

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё тан расад ба чонон, ё чон зи тан барояд.

Ҳофиз

2. Музореъи мусаммани ахраби макфуфи мах-
зуф — мафъӯлу фоъилоту мафоъйлу фоъилун (— —
V / — V — V / V — — V / — V —):

Тарсам, ки ашк дар ғами мо пардадар шавад
В-ин рози сар ба мӯҳр ба олам самар шавад.

Ҳофиз

Баҳри музореъи мусаммани мақсур, ки аз ин
вазн танҳо бо ҳиҷои охираш фарқ мекунад, низ сер-
истеъмол мебошад:

Хуштар зи айши сӯбату боғи баҳор чист?
Соқӣ кучост, гӯ, сабаби интизор чист?

Ҳофиз

— — V / — V — V / V — — V / — V ~
мафъӯлу фоъилоту мафоъйлу фоъилон

3. Музореъи мусаммани ахраби мусаббағ — мафъ-
ӯлу фоъилотун мафӯлу фоъилиён (— — V / — V —
— / — — V / — V — ~):

Месӯзам аз фироқат, рӯй аз ҷафо бигардон,

Хичрон балои мо шуд, ё раб, бало бигардон.

Ин байтро дар вазни дигар ҳам метавон хонду тактеъ кард, яъне дорон ду вазн аст. Пайдо кардани вазни дуюми он ҳамчун супориш пешниҳод мешавад.

Бахри музореъ ва авзони он аз ҷумлаи серистеъ-молтарин вазнҳои шеъри форсии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла, Ҳоҷа Ҳофиз дар авзони гуногуни он 94 газал сурадааст, ки ҳама хушоянду ра-вонанд:

3. МУШОКИЛ

Мушокил дар лугат ба маънии монанд ва ҳам-шакл омадааст. Бинобар ба бахри қариб монанд бу-дани рукиҳои ҷунии ном гирифтааст. Тафсилоти ин ду бахр аз тартиби ҷойгиршавии рукиҳои фоъи-лотун (— V — —) ва мафоъилун (V — — —) ба му-шоҳида мерасад. Дар истилоҳ номи бахрест, ки ас-ли он фоъилотун мафоъилун мафоъилун (— V — — / V — — — / V — — —) мебошад.

Мушокил аз фоъилотун (— V — —) як зихоф — макфуф — фоъилоту (— V — V) ва аз мафоъилун (V — — —) ду зихоф дорад:

1. мафоъилу V — — V макфуф

2. мафоъил V — ~ максур

Ин бахр аз ҷумлаи бухури камистеъмол ба ҳи-соб меравад. Ду намунаи зерин аз китобҳои таъли-мӣ нақл мешаванд:

1. Мушокили мусаддаси солим — фоъилотун ма-фоъилун мафоъилун (— V — — / V — — — / V — — —):

Дар азобам аз он рӯзе, ки дур асти,

Дар ҳаётам ба чашми ман ту нурасти.

2. Мушокили мусаддаси макфуфи максур — фоъ-илоту мафоъилу мафоъил (— V — V / V — — V / V

— ~) :

Эй нигори сияхашму сияхмӯй,
Сарвқадди накӯгӯи накӯрӯй.

Ин баҳр дар қадим бештар ба фаҳлавиёт (дубайтиҳои халқӣ) хос будааст. «Ашъори фаҳлавӣ, — ме-
гӯяд муаллифи «Алмӯъчам...», — дар ин баҳр (му-
шокил — М. Н.) беш аз ашъори порсӣ аст»¹⁵.

4. ЧАДИД

Чадид дар лугат ба маънии нав аст. Дар истилоҳ ба баҳри фарти не гуфта мешавад, ки асли он фоъилотун фоъилотун мустафъилун (— V — — / — V — — / — — V —) мебошад.

Баҳри чадид аз рукни фоъилотун (— V — —) як зихофи махбун — фаъилотун (V V — —) ва аз рукни мустафъилун ҳам як зихофи махбун — мафоъилун (V — V —) дошта, асосан дар шакли мусаддас меояд. Дар шакли мусамман ба чашм намерасад.

Ин баҳр фақат ба шеъри форсии тоҷикӣ хос буда, аз ҷониби Бузургмехри Қойинӣ пас аз Халил ибни Аҳмад эҷод шудааст. Аз ин ҷост, ки онро чадид (яъне навпайдокардашуда) номиданд. Инчунин бо номҳои ғариб, нодир ва аҷиб ҳам ёд шудааст.

Чадид дар қиёс ба дигар баҳрҳои фаръӣ хеле камистеъмол аст. Ду намунаи зайл аз китобҳои таълимӣ нақл мешаванд:

1. Чадиди мусаддаси солим — фоъилотун фоъилотун мустафъилун (— V — — / — V — — / — — V —) :

Эй нигоринмӯй дилбар, кам кун ситам,
К-ин дили ман бе рухи ту пур шуд ба ғам.

аз «Алмӯъчам»

2. Чадиди мусаддаси махбун — фаъилотун фаъилотун мафоъилун (V V — — / V V — — / V — V —).

Чу кадат гарчи санаббар кашад саре,
Набувад чун қадӣ сарват санаббаре.

Сайфӣ

5. ХАФИФ

Маънии лугавии хафиф сабук аст. Ин баҳрро барои он хафиф номидаанд, ки авзонаш сабуку равои буда, аз сабуктарин баҳрҳои арӯзӣ ба ҳисоб меравад. Рукни аслии он фоъилотун мустафъилун фоъилотун ($— V — — / — — V — / — V — —$) аст, вале дар ин шакл истифода намешавад.

Зихофҳои баҳри хафиф аз рукаи фоъилотун ($— V — —$)

1. фаъилотун $V V — —$ махбун

2. фаъилун $V V —$ махбуни маҳзуф

3. фаъилон $V V \sim$ махбуни максур

4. фаълун $— —$ аслам

5. фаълон $— \sim$ аслами мусаббағ

ва аз мустафъилун ($— — V —$) мафоъилун $V — V —$, яъне махбун аст.

Дар арӯзи арабӣ ин баҳр дар шакли мусамман истеъмол нашудааст, аммо шоирони форсизабон гоҳе аяқаст онро дар шакли мусамман низ ба қор бурдаанд. Бояд таваҷҷӯҳ дошт, ки шакли содими ин баҳр хушоҳанг нест, дар шеъри мо танҳо вазни зерини он қорбааст шудааст:

Хафифи мусаммани махбун — фаъилотун мафоъилун фаъилотун мафоъилун ($V V — — / V — V — / V V — — / V — V —$):

Ба тамошои ин чаман дари мижгон дароз кун,

Зи хумистони офият қадаҳе гиру ноз кун.

Бедил

Хафиф аз ҷумлаи авзони машҳури шеъри форсии тоҷикӣ буда, дар шакли мусаддас серистеъмол аст. Авзони машҳураш инҳоянд:

1. Хафифи мусаддаси махбуни махзуф — фоъилотун мафоъилун фаъилун (— V — — / V — V — / V V —) :

Накши каж маҳв кун зи тахтаи дил,
То шавад бар ту кашф ҳар мушкил.

Саной

Ин вазн аз ҷумлаи авзони маснавиҳои машҳур ба ҳисоб меравад.

Гоҳе рукни охири ин вазн мақсур (V V ~) меояд, ки онро дар арӯзи суннатӣ ҳамчун вазни ҷудогона ба ҳисоб мегиранд ва он низ серистеъмол аст:

Дил саропардаи муҳаббати ӯст,
Дида оинадори талъати ӯст.

Ҳофиз

2. Хафифи мусаддаси махбуни аслам — фоъилотун мафоъилун фаълун (— V — — / V — V — / — —) :

Эй ки доим ба хеш мағрурӣ,
Гар туро ишқ нест маъзурӣ.

Ҳофиз

Агар рукни охираш аслами мусаббағ (— —) ояд, онро хафифи мусаддаси махбуни аслами мусаббағ мегӯянд, ки низ машҳур аст:

Ҳоли хуниндилон кӣ гӯяд боз
В-аз фалак хуни Ҷам ки чӯяд боз?

Ҳофиз

— V — — / V — V — / — ~

фоъилотун мафоъилун фаълон

6. МУЧТАС

Мучтас дар луғат ба маънии аз бех кандашуда аст. Барои он ин баҳрро мачтас гуфтаанд, ки шакли мусаддаси онро аз баҳри хафиф баркандаанд.

Шакли мусаддаси баҳрхон хафифу мучтас ба ҳам монанд буда, фақат аз нигоҳи ҷойгиршавии рукнҳо

аз ҳам фарқ мекунанд.

Рукни аслии мучтас мустафъилун фоъилотун мустафъилун фоъилотун (— — V — / — V — — / — — V — / — V — —) мебошад, аммо дар ин шакл хеле камистемол аст.

Зихофҳои маъмули он аз фоъилотун (— V — —)

1. фаъилотун V V — — махбун
2. фаъилун V V — махбуни махзуф
3. фаъилон V V ~ махбуни мақсур
4. фаълун — — аслам
5. фаълон — ~ аслами мусаббағ ва аз мустафъилун

луи

1. мафоъилун V — V — махбун
2. мафоъилу V — V V машкул
3. фоъилун — V — марфӯъ

мебошад.

Вазҳои машҳури мучтас инҳоянд:

1. Мучтаси мусаммани махбун — мафоъилун фаъилотун мафоъилун фаъилотун (V — V — / V V — — / V — V — / V V — —):

Насими субҳи саодат бад-он нишон, ки ту дорӣ,
Гузар ба рӯи фалон кун, дар он замон, ки ту
донӣ.

Ҳофиз

2. Мучтаси мусаммани махбуни махзуф — мафоъилун фаъилотун мафоъилун фаъилун (V — V — / V V — — / V — V — / V V — —):

Салоҳи кор кучову мани хароб кучо?
Бубин тафовути роҳ аз кучест то ба кучо?

Ҳофиз

Баҳри мучтаси мусаммани мақсур, ки аз вазни мазбур таиҳо бо ҳиҷои охираш фарқ мекунад, низ серистифода аст:

Чу бишнавай сухани аҳли дил мағӯ, ки хатост,
Суханшинос най, ҷони ман, хато ин ҷост.

Ҳофиз

V — V — / V V — — / V — V — / V V ~

мафӯзилун фаъилотун мафӯзилун фаъилон

3. Муҷтаси мусаммани махбуни аслам — ма-
фӯзилун фаъилотун мафӯзилун фаълун (V — V —
V V — — / V — V — / — —):

На ҳар ки чекра барафрӯхт, дилбарӣ донад,
На ҳар ки сина созад, Сикандарӣ донад.

Ҳофиз

Гоҳе рукии охири ин вазн фаълон (— ~) меояд,
ки ба он аслами мусаббағ меғӯянд. Оиро ба сифати
вазне ҷудогона меҳисобанд, ки муҷтаси мусамма-
ни махбуни аслами мусаббағ аст ва ҳам серистифо-
да:

Биё, ки қасри амал сахт сустбунёд аст,
Биёр бода, ки бунёди умр бар бод аст.

Ҳофиз

Муҷтас дар шеъри форсии тоҷикӣ аз ҷумлаи пур-
корбурдтарин бахрҳо ба ҳисоб меравад. Шоирони
машҳур ба авзони мазкур таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир
кардаанд. Аз ҷумла, Ҳоҷа Ҳофиз 122 ғазали худро
дар ҳамин авзон сурудааст.

7. САРЕЪ

Сареъ дар луғат ба маънии шитоб аст. Барои он
ин бахрро сареъ номидаанд, ки ҳиҷоҳои дарозаш
нисбат ба кӯтоҳи он зиёдтар аст. Дар хондани шеър-
ҳои дар ин бахр сурудашуда овоз тез шуда, боиси
бошитоб ва суръатнок хондани шеър мегардад. Дар
истилоҳ ба бахре гуфта мешавад, ки рукии аслии он
мустафъилун мустафъилун мафъӯлоту¹⁰ (— — V —
/ — — V — / — — — V) ба ҳисоб меравад.

Зихофҳои маъмули сареъ аз мустафъилун (— V —)

1. муфтаъилун — V V — матвӣ

2. мафоъилун V — V — махбун

3. мафъулун — — — мақтӯъ

ва аз мафъулоти (— — — V)

1. фоъилун — V — матвии макшуф

2. фоъилон — V ~ матвии мавкуф

мебошанд.

Сареъ нисбатан серистеъмол буда, авзони маъмулаш инҳоянд:

1. Сареъи мусаддаси матвии мавкуф — муфтаъилун муфтаъилун фоъилон (— V V — / — V V — / — V ~):

Ҳотифе аз гӯшаи майхона дӯш,

Гуфт: — «бибахшанд гунаҳ, май бинӯш!»

Ҳофиз

Ин ғазалро метавон ба вазни дигар ҳам хонду тактеъ кард¹⁷.

Мисоли дигар аз ҳамин вазн:

Ойина чун нақши ту бинмуд рост,

Худ шикаи, ойина шикастан хатост.

Низомӣ

Дар рукаи охири ин вазн матвии макшуф ҳам меояд (— V —), ки қудамо онро вазне ҷудогона медонистанд:

Эй нафаси хуррами боди сабо,

Аз бари ёр омадай, марҳабо!

Саъдӣ

Дар ҳар дун ин авзон низ маснаниҳо гуфта шудаанд.

2. Сареъи мусаддаси матвии макшуф — мустафъилун мустафъилун фоъилун (— — V — / — — V — / — V —):

Аз ишқи ту ман дар ҷаҳон самарам,
Месӯзад аз ҳичрони ту ҷигарам¹⁸.

8. МУНСАРЕҲ

Мунсарех дар луғат ба маънии ҳайвони тунду осонраванда аст. Вазнҳои ин бахр сабук ва ба оҳанги мусиқӣ наздик буда, аз ин ҷиҳат ба сареъ наздики дорад. Аз ин ҷост, ки ин бахрро аз сареъ ҳосилшуда медонанд. Дар истилоҳи арӯзӣ бахре аст, ки асли онро мустафилун мафъӯлоту мустафилун мафъӯлоту (— — V — / — — — V / — — V — / — — — V) донистаанд, вале дар чунин шакл истифода намешавад.

Зиҳофҳои маъмули мунсарех аз рукни мустафилун (— — V —)

1. муфтафилун — V V — матвӣ

2. мафофилун V — V — махбун

3. мафъӯлун — — — мақтӯъ

4. фофилун — V — марфӯъ

ва аз рукни мафъӯлоту (— — — V) зиҳофҳои зерин мебошанд:

1. фофилоту — V — V матвӣ

2. фофилун — V — матвии макшуф

3. фофилон — V ~ матвии мавқуф

4. фаъ — манхур

5. фоъ ~ маҷдӯъ

6. фаъӯлун V — — махбуни макшуф

Мунсарех аз ҷумлаи серкорбурдатарин бахрҳои арӯзӣ маҳсуб мешавад. Вазнҳои машҳураш инҳоянд:

1. Мунсарехи мусаммани матвии макшуф (максуф) — муфтафилун фофилун муфтафилун фотилун (— V V — / — V — / — V V — / — V —):

Зоҳиди хилватнишини дӯш ба майхона шуд,
Аз сари паймон бирафт, бо сари паймона шуд.
Ҳофиз

Ин вазн аз ҷумлаи анзони даври маҳсуб мешавад.

2. Мунсареҳи мусаммани матвии манхур — муфтаъилун фоъилоту муфтаъилун фаъ (— V V — / — V — V / — V V — / —):

Рушанин талъати ту моҳ надорад,
Пеши ту гул равнақи гиёҳ надорад.

Ҳофиз

3. Мунсареҳи мусаммани махбуни макшuft — мустафъилун фаъулун мустафъилун фаъулун (— V — / V — — / — — V — / V — —):

Гардида шамъи базмам бе обу тоб бе ту,
Фонуси дил фиканда кишти ба об бе ту.

Сайидо

4. Мунсареҳи мусаммани матвии маҷдӯъ — муфтаъилун фоъилоту муфтаъилун фоъ (— V V — / — V — V / — V V — / ~):

Дер зиёд он бузургвор Худованд,
Ҷони гиромӣ ба ҷон-ш андар пайванд.

Рӯдакӣ

Дар ин вазн метавонад, ки руки охир манхур, иъне ба ҷон фоъ (~) фаъ (—) биёяд. Дар ин сурат онро кудамо вазне ҷудогона мепиндоштанд:

Дидан аҳли тамъ ба неъматӣ дунё,
Пур нашомад, ҳамчунон ки ҷоҳ ба шабнам.

Саъдӣ

— V V — / — V — V / — V V — / —
муфтаъилун фоъилоту муфтаъилун фаъ

5. Мунсареҳи мусаммани матвии мавкуф — муфтаъилун фоъилон муфтаъилун фоъилон (— V V — — V ~ / — V V — / — V ~):

Он ки дилам сайд кард, мири шикори ман аст,
Даст ба хунам нигор карда нигори ман аст.

Сайфӣ

Вазни мазкур низ аз ҷумлаи авзони даврӣ ба шумор меравад.

9. МУҚТАЗАБ

Муқтазаб дар луғат ба маънои буридашуда аст. Дар истилоҳ номи баҳрест, ки асли он мафъӯлоту мустафъилун мафъӯлоту мустафъилун (— — — V / — — V — / — — — V / — — V —) мебошад. Барои он муқтазаб гуфтаанд, ки асли онро аз мунсарех буридаанд. Рукҳои ин ду баҳр ба ҳам монанд буда, фақат аз нигоҳи мавқеашон аз ҳам фарқ мекунаанд.

Зиҳсфҳои маъмули муқтазаб аз рукаи мафъӯлоту (— — — V)

1. фоъилоту — V — V матвӣ
 2. мафоъйлу V — — V махбун
 3. мафъӯлу — — V марфӯъ
- ва аз рукаи мустафъилун (— — V —)
1. муфтаъилун — V V — матвӣ
 2. мафъӯлун — — — мақтӯъ
 3. мафъӯлон — — ~ мақтӯи мусаббағ
- мебошанд.

Муқтазаб ба гурӯҳи баҳрҳои камистеъмол дохил мешавад. Дар шакли солим истифода намешавад.

Авзони нисбатан маъмули муқтазаб инҳоянд:

1. Муқтазаби мусаммани матвии мақтӯъ — фоъилоту мафъӯлун фоъилоту мафъӯлун (— V — V / — — — / — V — V / — — —):

Вақтро ғанимат дон, он қадар, ки битвонӣ,
Ҳосил аз ҳаёт, эй чон, як дам аст, то донӣ.

Ҳофиз

Ин байтро метавон бар вазни дигар ҳам хонду
актеъ кард, яъне зубахраин аст. Вазни дигари он
фоъилун мафоъилун фоъилун мафоъилун (— V —
/ — — — / — V — / V — —) - ҳазаҷи мусамма-
и аштар мебошад.

2. Муктазаби мусаммани матви — фоъилоту
муфтаъилун фоъилоту муфтаъилун (— V — V / — V
/ — / — V — V / — V V —):

Бо лабат чӣ металабам, бода назди ҷон чӣ бувад,
Бо рухат чӣ менигарам, банда пеши хон чӣ бувад.
Сайфӣ

3. Муктазаби мусаммани матвии мактӯи мусаб-
баг — фоъилоту мафъӯлон фоъилоту мафъӯлон (— V
— V / — — ~ / — V — V / — — ~):

Ин чӣ рангу рухсор аст? — Гулшани ҷамол аст ин!
Ин чӣ қадду рафтор аст? — Ғояти камол аст ин!
Сайидо

Дар ин вазн хусусиятҳои авзони даврий ба мушо-
ҳида мерасад.

ВАЗНИ РУБОЙ ВА ДУБАЙТӢ

Дар арӯзи суннатӣ вазни рубоиро 24 навъ доништа он ҳамаро дар ду шаҷараи аҳраб ва аҳрами баҳри ҳазаҷ ҷамъ овардаад. Ҳар шаҷара аз 12 вазн иборат аст. Вазнҳое, ки бо рукни аҳраб — мафъӯлу оғоз ёфтаанд, ба шаҷараи аҳраб ва авзоне, ки бо рукни аҳрам — мафъӯлун сар шудаанд, ба шаҷараи аҳрам тааллуқ доранд.

Суратҳои 24-гонаи вази рубой, ки онро Хоҷа Имом Ҳасани Қаттони Марвазӣ ном донишманди хуросонӣ дар шаҷараҳои мазбур ҷамъ овардааст, дар кутуби арӯзии қадим зикр гардидаанд. Вале дар он миён фақат як вазн — мафъӯлу мафоъилу мафоъилу фаъал (— — V / V — — V / V — — V / V —) вазни асли буда, авзони тақтеъии дигар бо истифода аз ду ихтиёри шоирӣ — таскин ва қалб²⁰ ба вазни асли табдил мешаванд.

Сабаби 24 навъ доништани вази рубой аз он иборат аст, ки ин вазн дар қиёс ба дигар авзони арӯзӣ хеле зиёд тағйирпазир аст. Бинобар ҳамин арӯзиёни қадим тағйироти ҷоиз дар ин вазиро вазне ҷудогона ҳисобида, ба қойида даровардаанд. Дар як рубой якбора чаҳор навъи вазни шаҷараи аҳраб ё шаҷараи аҳрамро истифода бурдан мумкин аст гуфтани баъзе арӯзиён низ аз ҳамин андеша сарчашма гирифтааст²¹.

Ба ғайр аз вазни асли дигар авзони рубой фақат арзиши таҳқиқӣ доранду бас.

Рубоии зеринро, ки тактеи ҳиҷоӣ ва тақтеъ ба аркон кунем, натиҷаи зайл ба даст меояд:

Он қаср, ки Баҳром дар ӯ чом гирифт,
мафъӯлу мафоъилу мафоъилу фаъал
Оху бача карду рӯбах ором гирифт.

мафъӯлу мафоъилун мафоъилу фаъал

Баҳром, ки гӯр мегирифтӣ ҳама умр,
 мафъӯлу мафоъилун мафоъйлу фаъал
 Дидӣ, ки чӣ гуна гӯр Баҳром гирифт?
 мафъӯлу мафоъилун мафоъйлу фаъал

Нишонди дарозию кӯтоҳии ҳиҷоҳон ин рубои
 Хайём ба пояҳои аруғии он чунин аст:

— — V / V — — V / V — — V / V —
 — — V / V — V — / V — — V / V —
 — — V / V — V — / V — — V / V —
 — — V / V — V — / V — — V / V —

Чунонки мебинем, дар мисраи аввал вазии асли
 риояи шуда ба ҳеҷ тағйире ба назар намерасад. Вале
 дар руқиҳои дуюми мисраҳои дигар амали қалб
 ба мушоҳида мерасад: ба ҳама мафоъйлу мафоъилун
 оварда шудааст, ки раво мебошад.

Ҳамин тавр, шоир бо истифода аз ихтиёри шои-
 рӣ дар вазии рубоӣ овози зиёд дорад. Дар натиҷаи
 амали таскин ба қалб дар вазии аслии рубоӣ ҳафт
 шакли зерин ба даст меояд, ки он ҳама руқиҳои асли
 ба зикрҳои баҳри ҳаҷз буда, вобаста ба мавқеи
 истифодаи он дар руқиҳои аруғии вазии рубоӣ ба
 се ғурӯҳ ҷудо мешаванд:

I. мафъӯлу (— — V) II. мафоъйлу (V — — V) III. фаъ-
 ал (V —)
 мафъӯлун (— — —) мафоъилун (V — — —) фаъ-
 (—)
 мафоъилун (V — V —)
 фоъилун (— V —)

Ғуруҳи аввал дар руқиҳои якум дуюм сеюм
 омада метавонанд. Ғуруҳи дуюм дар руқиҳои дуюм
 сеюм ва ду зикри ғуруҳи сеюм танҳо дар руқиҳои
 охир меоянд.

Дар ҷинохти вазии рубоӣ таваҷҷӯҳ ба мухтассо-
 ти зайл зарур аст:

1. Вазии рубоӣ аз ҳушохангтарини авзони аруғии

буда, аз ҷониби форсизабонон кашф шудааст. То истихроҷи ин вазн арабҳо рубой намегуфтаанд. Ба қавли Шамси Қайси Розӣ, «дар қадим бар ин вазн шеърӣ тозӣ нагуфтаанд ва акнун муҳаддисони арбобӣ табъ бар он иқболе тамом кардаанд ва рубоӣётӣ тозӣ дар ҳама билоди араб шоеъ ва мутадовил гаштааст»²².

2. Вазни аслии рубоиро дар арӯзи суннатӣ ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҷбуб мегӯянд.

3. Ҳар як мисраи рубой аз чаҳор руки таркиб ҷфтааст.

4. Вазни рубой ҳамеша тағйирёбанда аст. Ба ин маънӣ, ки ғайр аз руки аввал дигар ҳамаи рукиҳо тағйирпазир ҳастанд.

5. Рубой ҳамеша бо ҳичои дароз оғоз мешавад.

ТАМРИН: Вазни аслии рубоуро пеш назар биёрад ва бо таваҷҷӯҳ ба ихтиёроти шоири таскин ва қалб вазни рубоӣҳои зеринро муайян кунед:

1. Дар корғаҳи кӯзагаре рафтаи дӯш,
Дидам ду ҳазор кӯза гӯёву хамӯш.
Ногоҳ яке кӯза баровард хурӯш;
«Ку кӯзагару кӯзахару кӯзафурӯш?»

Хайём

2. Овози туро зи сад ҷаҳон мешунавам,
Бо гӯши дилу ба гӯши ҷон мешунавам.
Овози ту гар зи боғи гулҳо ояд,
Аз байни садои булбулон мешунавам.

Лоик

3. Бо қомати шамшод ҷамон меоӣ,
Сӯи мани густох амон меоӣ.

Махмуру ба дил шӯру ба лаб хандан гул,
Дил бурдаву боз касди чон меояд.

Ховар

— 2 —

Дубайтӣ баръакси рубой вазни собит дорад. Агар
маи дубайтиҳои адабиёти форсии тоҷикиро тақ-
бикунем, вазни мафӯйлун мафӯйлун фаъӯлун
— — — (V — — — V — —) ба даст меояд, ки
вазни дубайтӣ мебошад.

Барои намуна дубайти зеринро тақтеъ мекунем.

Фалак зору низорам кардӣ охир,

мафӯйлун мафӯйлун фаъӯлун

Чудо аз гулузорам кардӣ охир.

мафӯйлун мафӯйлун фаъӯлун

Миёни тахтаи нардан нишондӣ,

мафӯйлун мафӯйлун фаъӯлун

Шашу панҷе ба қорам кардӣ охир.

мафӯйлун мафӯйлун фаъӯлун

Бобо Тоҳир

Нишонаҳои кӯтоҳии дарозии ин дубайтӣ ва поя-
ҳои арӯзии он чунин аст:

V — — — / V — — — / V —

V — — — / V — — — / V —

V — — — / V — — — / V —

V — — — / V — — — / V —

Вазни дубайтиро дар арӯзи сунати ҳазаҷи му-
қаддаси маҳфуз мегуянд.

МУХТАССОТИ ДУБАЙТИ:

1. Ҳар як мисраи дубайтӣ аз се руки ё худ пояи
арӯзи иборат аст.

2. Вазни дубайтӣ собит ва тағйирнаёбанда аст.

3. Ҳаҷои аввалини дубайтӣ ҳамеша кӯтоҳ аст.

ТАМРИН: Дубайтии зеринро аз нигоҳи вазн таҳлил кунед:

Зи хокистар шарар пайдо намешад,
Зи хоки тар гуҳар пайдо намешад.
Агар пеши назарҳоро бубанданд,
Дигар аҳли назар пайдо намешад.

Лоик

ВАЗНИ МАСНАВИҲОИ МАШҲУР

Машҳуртарин маснавиҳои форсии тоҷикӣ, ки аз ҷониби шоирони маъруф эҷод шудаанд, дар ҳафт вазни бахрҳои ҳазач, рамал, мутақориб, ҳафиф ва сареъ хонда мешаванд.

Авzone, ки маснавиҳо дар асоси онҳо навишта шудаанд, (бо тартиби бухури мазкур) чунинанд:

1. Вазни мафӯйлун мафӯйлун фаъӯлун — аз баҳри ҳазач (ҳазачи мусаддаси маҳзуф):

V — — — / V — — — / V — —

Ин вазн аз вазнҳои серистеъмоли арӯзи форсии тоҷикӣ буда, маснавиҳои «Саодатнома» ва «Рӯшнонома»-и Носири Хусрав, «Вис ва Ромин»-и Фаҳриддини Гургонӣ, «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ, «Хусравнома», «Илоҳинома» ва «Асрорнома»-и Аттор, «Гулшани роз»-и Шайх Маҳмуди Шабистарӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуррахмони Қомӣ, «Сифотулошиқин»-и Ҳилолӣ, «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Мулҳами Бухорӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозик... дар ҳамин вазн навишта шудаанд.

ТАМРИН: Байтҳои зерро, ки аз маснавиҳои мазбур оварда шудаанд, тақтеъ кунед ва номи вазни онҳоро бинависед:

1. Ту гӯӣ биниаш тегест аз сим,

Ки кард он тег сеbero ба ду ним.

Низомӣ

2. Чаҳонро сар ба сар ойина медон,
Ба ҳар як заррае сад меҳри тобон.

Шайх Маҳмуди Шабистарӣ

3. Башорат, к-аз чунии торик чоҳе
Баромад бас чаҳонафрӯз моҳе.

Ҷомӣ

2. Вазни мафъулу мафоъилун фаъулун — низ аз баҳри ҳазаҷ (ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбуъи маҳзуф):

— — V V — V — V — —

«Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомӣ ва маснавиҳои ҳамноми бисёре, ки ба тақлид ва ё пайравӣ аз ҳамин дoston суруда шудаанд, ба мисли маснавиҳои Амир Хусравӣ Деҳлавӣ, Абдуррахмони Ҷомӣ, Хотифӣ, Ҳилолӣ..., «Тӯҳфатулроқайн»-и Ҳоконӣ ва ғайра ба ин вазнаанд.

ТАМРИН:

1. Давлат талабӣ, сабаб ниғаҳ дор,
Бо халқи Худо адаб ниғаҳ дор!

Низомӣ

2. Ин сақфи баланди лоҷвардӣ
Рӯзону шабон ба гирдгардӣ,
Нилуфари бӯстони ишқ аст,
Гӯйӣ хами савлаҷони ишқ аст.

Ҷомӣ

3. Васле, ки ба зӯри қанг бошад,
Номест, ки қумла нағг бошад.

Ҳилолӣ

3. Вазни фоъилотун фоъилотун фоъилун — аз баҳри рамал (рамали мусаддаси маҳзуф):

— V — — / — V — — / — V —

Маснавиҳои «Калила ва Димна»-и Рӯдакӣ, «Мантукуттайр» ва «Мусибатнома»-и Аттор, «Маснави

маснавий»-и Чалолиддини Румӣ, «Саломон ва Абсол»-и Абдуррахмони Қомӣ... дар ин вазн суруда шудаанд.

ТАМРИН:

1. Чун ниғаҳ карданд он сӣ мурғ зуд,
Бешак ин сӣ мурғ он Симурғ буд.

Аттор

2. Оташ аст ин бонги нойу нест бод,
Ҳар ки ин оташ надорад нест бод!

Румӣ

3. Қофия андешаму дилдори ман
Гӯядам м-андеш чуз дидори ман.

Қомӣ

То ҷое, ки мо огоҳӣ дорем, ягона маснавие, ки дар ин баҳр эҷод шудааст, «Сабҳатулаброр»-и Абдуррахмони Қомӣ мебошад. Байти зерин аз ин маснавий аст:

Як дам аз пардаи гафлат бадар ой,
Бошад, ин роз шавад пардакушой.

5. Вазни фаъулун фаъулун фаъулун фаъал—аз баҳри мутақориб (мутақорибӣ мусаммани маҳзӯф):

V — — / V — — / V — — / V —

Ин вазн вазни дostonҳои қаҳрамонӣ, таърихӣ, ва ахлоқӣ буда, «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ, «Гаршосбнома»-и Асадии Тӯсӣ, «Ҳумой ва Ҳумоюн»-и Ҳоҷуи Қирмонӣ, «Искандарнома»-и Низомӣ (ва қулли маснавиҳои дар истикболи ҳамин асари Низомӣ суруда шуда, аз ҷумла «Хирадномаи Искандарӣ»-и Абдуррахмони Қомӣ), «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, «Зафарномаи Темурӣ»-и Мавлоно Ҳотифӣ ва ғайра дар ҳамин вазн навишта шудаанд.

ТАМРИН:

1. Ба дониш бувад шахриёр арчманд,
На аз ганҷу мардони тахти баланд..

Фирдавсӣ

2. Дил аз банди беҳуда озод кун,
Ситамгар най, дод кун, дод кун!

Низомӣ

3. Қабо гар ҳарир асту гар парниён,
Ба ночор ҳашваш бувад дар миён.
Ту гар парниёне наёбӣ, маҷӯш,
Карам кор фармову ҳашваш биҷӯш.

Саъдӣ

6. Вазни фоъилотун мафоъилун фаъилун — аз
бахри хафиф (хафифи мусаддаси махбуни махзуф):

— V — — / V — V — / V V —

Дар ин вазн ҳамаи маснавиҳои Саной, «Ҳафт пайкар»-и Низомӣ ва маснавиҳои дар пайравии он ба миён омада, «Ҳашт бихишт»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ, «Силсилатуззаҳаб»-и Абдуррахмони Ҷомӣ... эҷод гардидаанд.

ТАМРИН:

1. Хок бар сар кунад шаҳе, к-ӯро
Набувад бар замона ҳукм раво.

Саной

2. Ҳамаро дар нигорхонаи ҷуд
Қудрати ўст нақшбанди вучуд.

Низомӣ

3. Сермушкил шавад аз он зару сим,
Ки шавад гаҳ зи бева, гаҳ зи ятим.

Ҷомӣ

Муайян кунед, ки дар рукни охири мисраи аввали байти нахуст чӣ ҳодисаи арӯзӣ рух додааст?

7. Вазни муфтаъилун муфтаъилун фоъилун — аз баҳри сареъ (сареъи мусаддаси матвии макшуф):

— V V — / — V V — / — V —

Ин вазни маснавиҳои «Махзануласрор»-и Низомӣ, «Қиронуссаъдайн» ва «Матлаъуланвор»-и Амир Хусрави Дехлавӣ, «Тӯхфатулаҳрор»-и Ҷомӣ мебошад.

Байтҳо барои тамрин:

1. Заҳраи меғ аз дили дарё кушод,
Чашмаи Хизр аз лаби хазро кушод.

Низомӣ

2. Он, ки ҷаҳон сӯхтаи шир кард,
Сӯхта шуд ногаҳ аз он шири сард.

Амир Хусрави Дехлавӣ

3. Субҳи тараб матлаи анвори ўст,
Ҷайби адаб махзани асрори ўст.

Ҷомӣ

Зимнан, дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ баъзе дostonҳое ҳастанд, ки дар чандин вазн эҷод шудаанд. Масалан, дар «Нӯҳ сипеҳр»-и Амир Хусрави Дехлавӣ ҳашт баҳр ва нуздаҳ вазни шеърӣ истифода шудааст²⁴.

Дар чанд вазн навишта шудани дostonҳо қабл аз Амир Хусрав ба мушоҳида намерасад, ин ҳодиса аз ибтикороти ҳамин шоир ва муҳаққиқ мебошад.

ОШНОЙ БО ЧАНД ИСТИЛОХ

Арӯзи суннатӣ истилоҳоти зиёде дорад, вале «арӯзи илмӣ имрӯз аз истилоҳоти душвор ва мабони баҳсангези арӯзи қадим бениёз аст»²⁵.

Аммо донишҷӯёни бахшҳои забон ва адабиёти донишгоҳҳо, ки бо кутуби арӯзии қадим машғул мешаванд, бояд бо истилоҳоти арӯзи суннатӣ ошно бошанд. Теъдоди чунин истилоҳот хеле зиёд аст, вале мо дар ин фасл танҳо ба чанд истилоҳе ишора мекунем, ки дар омӯзиши вазни шеър корбурди бештаре доранд:

1. **МИСРОЪ**: Дар луғат табақае (порае) аз дари дутабақаро мисроъ гӯянд. Дар истилоҳ ба нимаи байт мисроъ мегӯянд. Яъне, як байт аз ду мисроъ таркиб ёфтааст. Нисфи байтро сатр ҳам мегӯянд.

Ин калима дар шакли мисраъ ҳам истифода мешавад ва ҳангоми бандаки изофӣ қабул кардан ҳарфи «ъ» ҳазф мешавад. Мо дар сурати бо бандаки изофӣ омадан шакли «мисраи» ва дар ғайри он «мисроъ»-ро истифода кардаем.

2. **БАЙТ**: Дар луғати тозӣ хонаро байт гӯянд. Дар истилоҳ бошад, ду мисроъ ё ду сатри ба ҳам алоқаманди шеърро байт мегӯянд.

3. **САДР, ИБТИДО, АРҶЗ, ЗАРБ, ҲАШВАЙН**: Арӯзиёни қадим ба рукнҳои байт номҳое гузошта буданд, чунонки рукни аввали (ё ҷузви аввал) мисраи аввалро садр, рукни аввали мисраи дуввумро ибтидо, рукни охири мисраи аввалро арҷз, рукни охири мисраи дуввумро зарб ва аркони дар байни онҳо ҷойдоштаро ҳашв ё ҳашвайн мегуфтанд.

4. **ИМЛОИ АРҶЗӢ**: Барои ҳиҷоҳои як байтро ба таври дуруст ташхис додан онро бо таваҷҷӯҳ ба ончи дар талаффуз меояд, ҳиҷобандӣ мекунанд ва ба ин амал имлои арҷзӣ ё овонависӣ (транскрипсия) мегӯянд. Ин амалро хатти арҷзӣ ҳам меноманд.

Дар имлои арӯзӣ маъмулан аз алифбои лотинӣ истифода мешавад. Аммо метавон аз алифбои тоҷикӣ ҳам истифода кард.

Барои ошноии бештар ба истилоҳоти арӯзи суннатӣ метавон аз фарҳангу луғатномаҳо, ки миқдори онҳо хеле зиёд аст, аз ҷумла ду китоби зерин муроҷиат кард:

1. Дуктур Сируси Шамисо. Фарҳанги арӯзӣ. — Техрон, 1375, 230 саҳ.

2. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. — Душанбе, 1991, 560 саҳ.

ПАЙНАВИШТ:

1. Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам. Муаллифи рсухану тавзеҳот ва ҳозиркунадаи чоп Урватулло Ғиёсов. — Душанбе: Адиб, 1991, 464 сах., сах. 31.
2. Вазн, анвои вазн ва таърифҳои ба он додаи дошмандон дар китоби «Вазни шеъри форсӣ»-и Парвиз Нотили Хонларӣ ба таври муфасссал баён шудааст.
3. Дар ин хусус ниг. ба: Мусулмониён Р. Назари-и адабиёт. — Душанбе: Маориф, 1990, 334 сах., сах. 234—235.
4. Калимаҳои «пир» ва «дур» бояд дароз талаффуз гарда шаванд, чунки садонокҳо дар ҳар ду аз ин ожаҳо табиатан дарозанд ва бо хатти арабиасос дар шакли « » ва « » навишта мешаванд. Чунин ҳиҷоҳое, ки садонокҳои дарози онҳо дар хатти кириллик ифодаи овозии муайяне надоранд, хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд.
5. Дар ин маврид устодон бояд тавзеҳ бидиҳанд, ки дар арӯзи суннатӣ ҳиҷои кашида дар охири мисроъ ба аломати «~» ишора мешавад, вале дар арӯзи таълимӣ чунин нест, балки дар поёни мисроъ фақат як навъ ҳиҷо дорем, ки он ҳам дароз аст. Бо нишонаи «~» мушаххас кардани ҳиҷои кашида ба шеър ва табиати арӯзии он ҳеҷ тағйире ворид намекунад, ба ҷуз он ки номи руки дигар мешавад ва он ҳам дорои ҳеҷ гуна нуқтаи арӯзӣ ва балогӣ нест.
6. Аркон ҷамъи руки аст, ба ҷои он аҷзоъ, усул, афзоилу тафоил ва поя низ мегӯянд.
7. Аркони машҳури арӯзӣ аз қавли Сируси Шамисо нақл шудаанд. Ниг. ба: Дуктур Сируси Шамисо, Ошноӣ бо арӯз ва қофия. — Техрон, 1378, 126 сах. 25. Аз ин баъд: Ошноӣ бо арӯз ва қофия.
8. Байтро худи донишҷӯён тақтеъ бикунанд.

9. Вазни байт ва мушаххасоти онро худ дониш-омӯзон муайян бикунанд.

10. Вазни ин байт «муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун мафоъилун» аст.

11. Дар ин хусус ба таври муфассал ниг. ба мақолаи роқими сутур бо унвони «Басомади вазн ва ихтиёрооти шоирӣ», ки дар мисоли шеъри Ҳофиз сурат гирифтааст.

12. Дар ин мавқеъ зикри асомии он ҳама зиҳофот ва таъқиди ба хотир гирифтани онҳо, ба назари мо, зарурият надорад. Чунки дар арӯзи таълимии мо дар чунин шакл корбурд надоранд. Дар ҳолати зарурӣ, ба хотири рафъи мушкилӣ, метавон ба кутуби арӯзии қадим муроҷиат кард.

13. Дар ин хусус ба таври муфассал ниг. ба: «Замима»-и бар мақолаи «Басомади вазн ва ихтиёрооти шоирӣ» нигоштаи роқими сутур.

14. Дар ин бора ниг. ба: Назмшиносӣ (раҳнамои таълим). Таҳияи А. Насриддинов, Ш. Тоҷибоев. — Хуҷанд, 2002, 126 сах., сах. 52—53.

15. Шамси Қайси Розӣ. Алмӯъҷам... Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп Урватулло Тоиров. — Душанбе: Адиб, 1991, 464 сах., сах. 140. Аз ин баъд: Алмӯъҷам.

16. Мафъӯлоту (— — — у) яке аз аркони асосӣ ва солими арӯз мебошад. Он дар алоҳидагӣ рукни аслии ягон баҳр нест, аммо ба монанди рукнҳои асосии арӯз шаклҳои зиҳофӣ дорад, ки чунинанд:

1. фоъилоту — у — у матвӣ

2. мафоъйлу у — — у махбун

3. фаъилоту у у — у махбул

4. фаъилун — у — матвии макшуф (ё максуф)

5. фоъилун — у — матвии мавқуф

6. мафоъил у — ~ махбуни мавқуф

7. мафъулун — — — максуф

8. мафъулон — — ~ мавқуф

9. фаъулун у — — махбӯни макшуф

10. мафъулу — — у марфӯъ

11. фаъ — манҳур

12. фоъ ~ мачдӯъ

17. Вазни дигари байти мазкур фоъилотун фоъилотун фоъилон (— у — — / — у — — / — у ~) мебошад, ки дар натиҷаи дароз садо додани ҳиҷоҳи сеюми ду рукни аввал ҳосил мешавад.

18. Ин байт аз китоби «Назмшиносӣ» (раҳнамои таълим)» нақл шуд, ниг. ба сах. 66.

19. Чунонки дар фасли авзони даврӣ зикр шуд, пораи аввали мисроъ дар ин гуна авзон ҳукми охири мисроъро дорад. Бинобар ҳамин, дар ин вазн ин ҷоида намудор аст.

20. Дар бораи ин ду ихтиёри шоирӣ ниг. ба: фасли «Ихтиёрооти шоирӣ».

21. Ниг. ба: Урватуллои Тоир. Таҳқиқ ва таълими арӯз. — Душанбе: Дониш, 1995, 194 сах., сах. 119.

22. Алмӯъчам, сах. 97.

23. Устодонро зарур аст, ки ба донишҷӯён, қабл аз баёни ин мавзӯъ, дар бораи хусусиятҳои жанрии маснавӣ, мавзӯъ, мундариҷа ва маснависароёни машҳур маълумот бидиҳанд. Ҳамчунин, бояд ба назар бигиранд, ки дар баёни вазни маснавиҳо ҳиҷоҳи охир ҳамеша дароз ба ҳисоб рафтаанд.

14. Дар ин хусус ниг. ба: М. Бақсев. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Деҳлавӣ. — Душанбе: Дониш, 1975, 280 сах.

25. Ошноӣ бо арӯз ва қофия, сах. 77.

КИТОВНОМА

1. Арӯзи Сайфӣ ва Қофияи Чомӣ. Ба тасҳеҳи Блохман, ба эҳтимоми Муҳаммади Фишорақӣ. — Техрон, 1372. — 101 саҳ.
2. Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷикӣ. — Дубанбе, 1963. — 287 саҳ.
3. Давронов С. Сохти шеъри тоҷикӣ. — Душанбе: Ирфон, 1976. — 25 саҳ.
4. Давронов С. Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ. — Душанбе: Маориф, 1992. — 175 саҳ.
5. Комили Аҳмаднажод. Фунуни адабӣ. — Техрон. — 1376. — 162 саҳ.
6. Назмшиносӣ (раҳнамои таълим). Таҳияи А. Насриддинов, Ш. Тоҷибоев. — Хуҷанд, 2002. — 126 саҳ.
7. Насриддини Тусӣ, Меъёрулашъор. Таҳияи Урватуллои Тсир ва дигарон. — Душанбе: Ориёно, 1992. — 152 саҳ.
8. Парвиз Нотили Хонларӣ. Вазни шеъри форсӣ. — Техрон, 1367. — 303 саҳ.
9. Ризо Абдуллоҳӣ. Баҳсе перомуни зиҳфоти роиҷ дар шеъри форсӣ. — Техрон, 1369, — 130 саҳ.
10. Раҳими Мусулмониён. Назарияи адабиёт. — Душанбе: Маориф, 1990. — 334 саҳ.
11. Сируси Шамисо. Ошноӣ бо арӯз ва қофия. — Техрон, 1378. — 126 саҳ.
12. Сируси Шамисо. Фарҳанги арӯзӣ. — Техрон, 1375, — 230 саҳ.
13. Тақии Ваҳидиёни Комёр. Фунун ва саноеъи адабӣ. Муаллифони сарсухану тавзеҳот ва хохирку-нандагони чоп Урватуллои Тоир ва Саидмуроди Саидалӣ. — Душанбе, 1993. — 50 саҳ.

14. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам.
— Душанбе: Маориф, 1991. — 560 сах.

15. Тӯрақул Зеҳнӣ. Санъати суҳан. — Душанбе:
Маориф, 1992. — 304 сах.

16. Урватуллои Тоир. Таҳқиқ ва таълими арӯз.
— Душанбе: Дониш, 1995. — 194 сах.

17. Шамси Қайси Розӣ. Алмӯъҷам. Муаллифи
сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп Урватул-
ло Тоиров. — Душанбе: Адиб, 1991. — 464 сах.

ФЕҲРИСТИ МАТОЛИБ

Пешгуфтор	3
Мукаддима	6
Куллиёт	8
Маънои луғавӣ ва истилоҳии арӯз	8
Шеър ва вази	9
Навъҳои вази	10
Шеъри ҳичоӣ	11
Шеъри арӯзӣ	12
Шеъри нимой	13
Воҳиди шеър ва вази	14
Асосҳои арӯзи таълимӣ	15
Ҳарфҳои алифбои тоҷикӣ	15
Ҳичоҳои арӯзӣ	15
Анвои ҳичо	16
Имлои арӯзӣ ё оғонависӣ (танскрипсия)	18
Тактеъ	20
Тактеъи ҳичоӣ	20
Тактеъ ба арқои	22
Тарикҳои ҳондани руқиҳо	22
Руқиҳои машҳури арӯзӣ	23
Ихтиёроти шоирӣ	25
Зубаҳрайн	29
Авзони даврӣ	30
Ошноӣ бо арӯзи суннатӣ	32
Куллиёт	32

Бахрҳои асли ва фарӣ	36
1. Бахрҳои асли	36
1. Ҳазач	39
2. Рамал	42
3. Рачаз	43
4. Мутақориб	45
5. Мутадорик	46
II. Бахрҳои фарӣ	48
1. Қариб	49
2. Музорей	51
3. Мушокил	52
4. Ҷадид	53
5. Ҳафиф	54
6. Мучтас	56
7. Сарей	58
8. Мунсарех	60
9. Муктазаб	62
Вазни рубоӣ ва дубайтӣ	66
Вазни маснавӣҳои машхур	71
Ошқонӣ бо чанд истилоҳ	73
Пайнавишт	76
Қитобнома	

Номи китоб: Муқаддимаи Шеършиносӣ (вазни шеър)

Муаллиф: Мисбоҳиддини Нарзиқул

Ношир: Донишгоҳи Давлатии Милии Тоҷикистон

Макон ва замони чоп: ш. Душанбе, 2004

Шумори нусха 500

Ҳаҷмаш: 5 Ҷузъи чопӣ

